

Reconstruction of Cultural Heritage After War: Challenges and Strategies

Fatemeh Haddadeadel¹

1. PhD in Urbanism Planning, Iran University of Science and Technology, Research Expert, Research Institute of Historical Buildings and Textures, Cultural Heritage and Tourism Research Institute, Tehran, Iran.

Email: f.haddadeadel@richt.ir

Article Info

<https://doi.org/10.61882/Athar.4108.2075>

Pp: 171 - 196

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025/09/16

Revised: 2025/10/18

Accepted: 2025/11/18

Use your device to scan and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir>

Abstract

Cultural heritage embodies the identity, history, and civilization of nations, necessitating its protection and preservation. The management of historical sites requires strategic planning, yet crises such as wars pose significant challenges that demand preparedness and appropriate strategies. Post-war reconstruction is a complex process, prioritizing the restoration of cultural heritage as a key to social cohesion and national pride, as wars often target cultural identities. This process encompasses both the physical and psychological rehabilitation of affected areas, requiring a comprehensive and coordinated approach that not only addresses the damage caused by war but also provides opportunities for social unity, cultural revival, and improved quality of life. This study employs a qualitative approach and descriptive-analytical methodology to explore the challenges and strategies related to the reconstruction of cultural heritage after conflicts. By examining case studies of damaged cultural heritage within Iran and other war-affected regions globally, this research addresses the fundamental question of what challenges and strategies exist for effective post-war reconstruction. By examining the theoretical foundations of smart management in post-disaster reconstruction within historical contexts and cultural heritage, we found that intelligent analysis and precise and rapid assessment of damages can significantly facilitate the reconstruction process by creating coordination among various entities and aligning data analysis with local needs. This is crucial for effective decision-making and precise analysis in conservation management. Furthermore, the study of resources, indicates that community-based cultural heritage conservation is founded on respect for the roles of local communities, indigenous knowledge, preservation of heritage authenticity, and the establishment of participatory management frameworks. The findings highlight that critical strategies include the study of traditional and indigenous construction methods, meticulous documentation of cultural assets, training specialized restoration personnel before crises, thorough damage assessment and identification post-crisis, community involvement, and the establishment of appropriate intervention strategies.

Keywords: Cultural Heritage, Post-War Reconstruction, Challenges, Strategies, Community Involvement.

Citations: Haddadeadel, F., (2025). "Reconstruction of Cultural Heritage After War: Challenges and Strategies". *Athar*, 46(110): 171-196. <https://doi.org/10.61882/Athar.4108.2075>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-2075-en.html>

© The Author(s)

Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

The preservation of cultural heritage is not only a national and historical duty but also an international necessity that binds future generations to their past (Feilden & Jokilehto, 1998). These artifacts serve as cultural symbols, playing a crucial role in shaping collective memory and fostering national pride (Smith *et al.*, 2022). Even under normal circumstances, the prudent management of these resources and the dedication to safeguarding them are fundamental aspects of cultural heritage protection (Avrami, 2010). However, crises such as wars and sudden destruction pose serious threats to cultural heritage, leading to not only physical damage but also social, psychological, and economic challenges (Stanley-Price, 2021).

Post-war reconstruction is a multidimensional process that encompasses not only the physical restoration of damaged sites but also the economic, social, and cultural rebuilding of affected areas. This process requires a comprehensive and coordinated approach that can create opportunities for social cohesion, cultural revival, and enhanced quality of life (Logan, 2007). Given the recent conflicts and the pressing need for attention, preparation, and planning for the damages inflicted by wars on cultural heritage sites have become evident (UNESCO, 2024). Therefore, studying domestic and international case studies of cultural heritage resilience and reconstruction can inform effective strategies and enhance preparedness.

The primary objective of this research is to identify and analyze the main challenges and strategies for the reconstruction of cultural heritage after wars in both domestic and international contexts. The research questions center around the challenges faced in post-war reconstruction and the strategies that can be implemented to address these challenges effectively. By examining the theoretical foundations of smart management in post-disaster reconstruction within historical contexts and cultural heritage, we found that intelligent analysis and precise and rapid assessment of damages can significantly facilitate the reconstruction process by creating coordination among various entities and aligning data analysis with local needs. This is crucial for effective decision-making and precise analysis in conservation management. In the field of management, artificial intelligence can be utilized for automated data analysis, predicting stakeholder behaviors, suggesting optimal restoration and conservation strategies, and even supporting strategic decision-making.

Discussion

The analysis of post-war reconstruction experiences reveals that the process is fraught with unique challenges that differentiate it from standard urban development projects. The successful reconstruction of a war-torn city must address a wide range of dimensions, including physical destruction, social and cultural disintegration, economic collapse, and environmental degradation.

Key challenges include

Physical and Cultural Destruction: Wars lead to significant physical damage to buildings and infrastructure, as seen in the historical mosques of Iran and the ancient sites in Iraq. The destruction of cultural heritage not only erodes the physical landscape but also dismantles the cultural identity of communities.

Financial Constraints: Securing adequate funding for the restoration of cultural heritage is a major hurdle. Both domestic and international projects have faced financial shortfalls, hampering comprehensive restoration efforts.

Community Participation: The lack of local community involvement in reconstruction efforts often results in a disconnect between the restored sites and the community's cultural identity. Successful projects highlight the importance of engaging local populations in the planning and execution of restoration initiatives.

The diagram below illustrates community-based heritage conservation for post-war reconstruction and the measures that need to be taken in response to challenges before the occurrence of a war crisis, as well as the measures that should be implemented in the aftermath of a war crisis. As shown in the diagram, all necessary actions and measures in cultural heritage must be directed towards and committed to specific points of community-based conservation. These include: 1- Attention to both tangible and intangible heritage, 2- Sustainability and protection, 3- Respect for indigenous knowledge and active participation, 4- Managerial and participatory requirements, and 5- The social and economic value of heritage conservation. Adhering to all these aspects can significantly assist in better protection during the post-war reconstruction of cultural heritage.

Effective Strategies

Utilizing Traditional and Indigenous Construction Methods: Successful restoration projects often incorporate traditional building techniques and materials to maintain the authenticity of the cultural heritage site. This approach not only preserves the historical integrity but also fosters community pride.

Comprehensive Documentation: Detailed documentation of cultural assets prior to crises serves as a critical foundation for reconstruction efforts. This practice ensures that restorations are informed by accurate historical data.

Training Specialized Personnel: Developing skilled restoration professionals through targeted training programs is essential for effective rebuilding. This investment in human capital fosters sustainable practices in heritage management.

Community Engagement: Encouraging local participation in the decision-making process enhances the sense of ownership and responsibility towards cultural heritage, fostering social cohesion and resilience.

Conclusion

The findings of this study underscore the necessity of prioritizing cultural heritage preservation in post-war reconstruction efforts. The interplay between cultural identity and community resilience highlights the importance of restoring not just physical structures but also the cultural fabric of society. The analysis of case studies from both Iran and international contexts illustrates that successful reconstruction is contingent upon a multifaceted approach that integrates social, cultural, economic, and technological dimensions.

In responding to the research questions, it is evident that the major challenges in post-war reconstruction of cultural heritage include physical destruction, financial constraints, and insufficient community involvement. Addressing these challenges requires strategic measures such as employing traditional construction methods, ensuring meticulous documentation, training specialized personnel, and fostering community participation.

The insights gained from this research contribute to the broader discourse on heritage preservation and reconstruction. By highlighting the significance of cultural heritage in fostering national pride and social cohesion, this study advocates for a holistic approach to post-war reconstruction that not only addresses the immediate needs for restoration but also lays the groundwork for sustainable development and cultural revival.

Acknowledgments

The author would like to acknowledge the contributions of various scholars and practitioners in the field of cultural heritage management, whose insights have enriched this study.

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest related to this research.

بازسازی میراث فرهنگی بعد از جنگ، چالش‌ها و تمهیدات

فاطمه حداد عادل^۱

I. دکترای شهرسازی، کارشناس پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.
Email: f.haddadeadel@richt.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.61882/Athar.4108.2075>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۹۶-۱۷۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷

آثار تاریخی و میراث فرهنگی هر کشور، بیانگر هویت، تاریخچه و تمدن ملت‌ها و سرزمین‌ها می‌باشد؛ که حراست از آن امری ضروری است. حفاظت از بناهای تاریخی نیازمند مدیریت هوشمندانه است، اما بحران‌هایی نظیر جنگ، چالش‌های مهمی را ایجاد می‌کنند که مستلزم آمادگی و تمهیدات مناسب است. بازسازی پس از جنگ فرآیندی پیچیده است که اولویت دادن به مرمت میراث فرهنگی در آن، کلید انسجام اجتماعی و التیام غرور ملی است؛ زیرا جنگ اغلب هویت فرهنگی را هدف قرار می‌دهد. بازسازی پس از جنگ، شامل بازسازی فیزیکی و روانی مناطق آسیب دیده می‌شود. این فرآیند نیازمند یک رویکرد جامع و هماهنگ است که نه تنها شامل ترمیم خرابی‌های ناشی از جنگ می‌شود، بلکه می‌تواند فرصتی برای انسجام اجتماعی، بازسازی میراث و ارتقای کیفیت زندگی مردم شود. با استفاده از مطالعه تجارب دیگران می‌توان برای آمادگی در برابر این مهم برنامه‌ریزی نمود. با توجه به ملاحظات اخیر، ضرورت توجه به آمادگی و برنامه‌ریزی برای خرابی‌های ناشی از جنگ در مورد اَبَیَّة میراث فرهنگی نمود پیدا می‌کند؛ لذا با مطالعه نمونه‌های موردی تجارب داخلی و خارجی و چالش‌های آثار میراث فرهنگی در مباحثات و نحوه مواجهه، تمهیدات لازم در برابر این چالش‌ها را مطالعه می‌نماییم. این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد کیفی و روش توصیفی-تحلیلی به بررسی نمونه‌های تخریب شده در اثر جنگ در داخل کشور و نمونه‌های خارج از کشور، برای پاسخ به پرسش اصلی که چالش‌ها و تمهیدات بازسازی پس از جنگ می‌باشد، پرداخته است و نتایج نشان می‌دهد «مطالعه روش‌های سنتی و بومی ساخت‌وساز»، «مستندنگاری دقیق آثار»، «آموزش نیروی متخصص مرمت»، «برای پیش از حادثه و «ارزیابی و شناسایی خسارات و آسیب‌ها»، «مشارکت مردم محلی»، «تعیین رویکرد مواجهه» و «روش مداخله» برای بعد از حادثه، از مهم‌ترین تمهیدات لازم می‌باشند.

کلیدواژگان: میراث فرهنگی، بازسازی پس از جنگ، چالش‌ها و تمهیدات.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: حداد عادل، فاطمه، (۱۴۰۴). «بازسازی میراث فرهنگی بعد از جنگ، چالش‌ها و تمهیدات». اثر، ۴۶ (۱۱۰): ۱۷۱-۱۹۶. <https://doi.org/10.61882/Athar.4108.2075>
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-2075-fa.html>

مقدمه

حفاظت از میراث فرهنگی، نه تنها وظیفه‌ای ملی و تاریخی، بلکه ضرورتی بین‌المللی است که نسل‌های آینده را به پیوند با گذشته خود متعهد می‌سازد (Feilden & Jokilehto, 1998: 192). این آثار به‌عنوان نمادهای هویتی و فرهنگی، به‌وسیله‌ی خاطره‌ی جمعی، نقش مهمی در شکل‌دهی به احساس تعلق اجتماعی و غرور ملی ایفاء می‌کنند (Smith et al., 2022: 31). چنان‌چه در شرایط عادی هم، مدیریت هوشمندانه منابع و اشتیاق برای حفظ این گنجینه‌ها، از جمله الزامات اساسی حفاظت از میراث فرهنگی است (Avrami, 2010: 12)؛ با این حال، بحران‌هایی نظیر جنگ‌ها و تخریب‌های ناگهانی ناشی از آن‌ها، موجب بروز تهدیدات جدی برای میراث فرهنگی می‌شوند که علاوه بر آسیب‌های فیزیکی، چالش‌های اجتماعی، روانی و اقتصادی را نیز به دنبال دارند (Stanley-Price, 2021: 66-70). بازسازی پس از جنگ، فرآیندی چندبُعدی است که نه تنها شامل ترمیم فیزیکی آثار، بلکه بازسازی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مناطق آسیب‌دیده می‌گردد. این فرآیند نیازمند رویکردی جامع و هماهنگ است که بتواند ضمن ترمیم آسیب‌ها، فرصتی برای انسجام اجتماعی، بازسازی هویت فرهنگی و ارتقای کیفیت زندگی فراهم آورد (Logan, 2007: 476-480). با توجه به اعلام‌های خصمانه اخیر، ضرورت آمادگی و برنامه‌ریزی دقیق برای مقابله با تخریب‌های ناشی از جنگ بیش‌ازپیش مشخص می‌شود؛ هم‌چنین ضرورت توجه ویژه به ابعادهای تاریخی حساس تحت تهدید آشکار است (UNESCO, 2024)؛ از این‌رو، مطالعه تجربیات داخلی و خارجی در زمینه تاب‌آوری و بازسازی آثار میراث فرهنگی پس از جنگ، می‌تواند به تدوین تمهیدات مؤثر و ارتقای سطح آمادگی کمک نماید.

در شرایط بحران‌هایی هم‌چون: جنگ، میراث فرهنگی، این گنجینه‌های بی‌بدیل، در معرض تهدیدات جدی و ویرانی‌های گسترده قرار می‌گیرند که پیامدهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بلندمدتی به دنبال دارند. تخریب آثار تاریخی در جنگ‌ها، نه تنها باعث از بین رفتن سرمایه‌های مادی و معنوی کشورها می‌شود، بلکه هویت و غرور ملی و میزان تاب‌آوری جوامع را تضعیف کرده و به تفرقه و بحران‌های روانی دامن می‌زند. از آنجا که بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ به‌عنوان عامل تقویت هویت، تاب‌آوری و ابعاد روانی جامعه، فرآیندی پیچیده و چندبُعدی است که نیازمند رویکردی جامع، هماهنگ و علمی می‌باشد، شناخت چالش‌ها و ارائه تمهیدات مؤثر، کلید تضمین حفاظت پایدار و بازآفرینی هویت فرهنگی است؛ هم‌چنین با توجه به تهدیدات نوینی که در دوره‌های اخیر، به‌ویژه در کشورهایی مانند ایران، به‌واسطه شرایط ژئوپولیتیک و اعلام‌های رسمی درخصوص احتمال آسیب رساندن به ابعادهای تاریخی حساس مطرح شده است، ضرورت مطالعات عمیق و برنامه‌ریزی منسجم برای پیش‌گیری و مقابله با آسیب‌های ناشی از جنگ بیش‌ازپیش احساس می‌شود.

متأسفانه در بسیاری از جوامع، بازسازی میراث فرهنگی پس از تخریب‌های جنگی به شکل ناقص، پراکنده یا بدون توجه به ابعاد اجتماعی و فرهنگی انجام می‌شود که این امر علاوه بر از دست رفتن فرصت بازسازی هویت و انسجام اجتماعی، موجب اتلاف منابع و بی‌ثباتی‌های فرهنگی بیشتری می‌گردد؛ بنابراین، پژوهش حاضر ضمن تحلیل تجارب داخلی و بین‌المللی، با هدف شناسایی دقیق چالش‌ها و تدوین تمهیدات متناسب، به دنبال تأمین پشتوانه علمی و تمهیدات عملی برای بازسازی مؤثر و پایدار میراث فرهنگی پس از جنگ است.

این پژوهش می‌تواند به‌عنوان مرجعی علمی و کاربردی برای سیاست‌گذاران، مدیران حوزه میراث فرهنگی، نهادهای بین‌المللی و جوامع محلی عمل کند تا ضمن حفظ و احیای این گنجینه‌ها، زمینه‌ساز بازتوانی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مناطق جنگ‌زده گردد و از تکرار اشتباهات گذشته در فرآیندهای بازسازی جلوگیری شود. هدف کلی این پژوهش، تحلیل چالش‌ها و ارائه تمهیدات مؤثر در بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ است تا بتواند مسیرهای علمی و عملی مناسب برای حفاظت و احیای پایدار آثار تخریب‌شده را شناسایی و پیشنهاد نماید.

بر این اساس، اهداف اصلی این پژوهش عبارتند از:

۱) شناسایی و تحلیل مهم‌ترین چالش‌های حفاظت و بازسازی میراث فرهنگی در مناطق آسیب‌دیده از جنگ در نمونه‌های داخلی و خارجی.

۲. بررسی و ارائه تمهیدات پیش‌گیرانه و مؤثر در بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ با رویکردی علمی و کاربردی.

فرضیات و پرسش‌ها پژوهش: به عنوان فرضیه به نظر می‌رسد که، کلید موفقیت بازسازی‌های شهری پس از جنگ، اولویت‌بخشی به مرمت و حفظ میراث فرهنگی است؛ چراکه جنگ‌ها عمدتاً هویت فرهنگی را هدف قرار می‌دهند تا اراده و انسجام مردم را تضعیف کنند. به نظر می‌رسد مطالعه تجارب بازسازی پس از جنگ در مورد میراث فرهنگی و تحلیل درس‌آموخته‌های آن‌ها حامل اطلاعات مهمی به منظور بهینه‌سازی سیاست‌ها و تمهیدات این حوزه باشد پرسش پژوهش این است که چالش‌های بازسازی پس از جنگ آثار میراث فرهنگی چیست؟ و چه تمهیداتی برای رفع این چالش‌ها می‌توان ارائه نمود؟

روش پژوهش: این پژوهش با هدف بررسی چالش‌ها و تمهیدات لازم برای بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ، از رویکرد کیفی بهره می‌برد که مناسب تحلیل جامع و عمیق پدیده‌های فرهنگی-اجتماعی است (Creswell, 2014: 3). روش پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی می‌باشد تا ضمن مطالعه وضعیت کنونی و گذشته آثار تخریب شده؛ مفاهیم، روابط، چالش‌ها، تمهیدات و عوامل مؤثر در بازسازی را تحلیل و تبیین نماید. نمونه‌های مورد مطالعه شامل آثار تاریخی و فرهنگی می‌باشند، که در طول جنگ تحمیلی هشت ساله ایران و عراق تخریب شده‌اند؛ به علاوه نمونه‌هایی از بازسازی میراث فرهنگی در مناطق جنگ‌زده سایر کشورها، که برای انجام مطالعات تطبیقی انتخاب شده‌اند. انتخاب این نمونه‌ها به صورت هدفمند بوده، تا تجارب متنوع در بسترهای فرهنگی، سیاسی و جغرافیایی مختلف را منعکس کند و تحلیل تطبیقی را ممکن سازد (Patton, 2015: 128-129). داده‌های پژوهش از طریق روش مطالعه اسنادی و آرشیوی جمع‌آوری شده‌اند که در این زمینه، گزارش‌ها، مستندات رسمی، برنامه‌های بازسازی و مطالعات پیشین درباره آثار تخریب و مرمت در ایران و سایر کشورها، بررسی شده است.

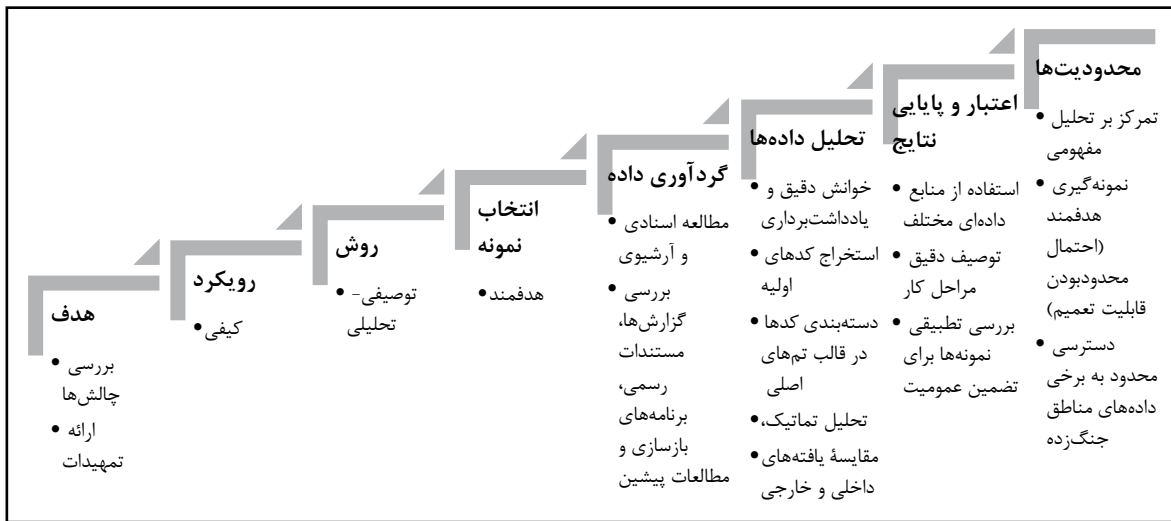
داده‌های جمع‌آوری شده با روش تحلیل محتوا و تحلیل تماتیک^۱ پردازش شده‌اند (Braun & Clarke, 2006: 101-77). که فرآیند تحلیل آن شامل مراحل زیر است:

- مطالعه دقیق متون و یادداشت برداری اولیه؛
- استخراج کدهای اولیه مرتبط با چالش‌ها و تمهیدات؛
- دسته‌بندی کدها در قالب تم‌های کلی؛
- تجزیه و تحلیل هر تم به منظور شناخت روابط میان آن‌ها و شناسایی درس‌آموخته‌ها؛
- تلفیق نتایج تحلیل داخلی (نمونه‌های ایرانی) و خارجی، جهت استخراج روال کار و استنتاج نتایج کلی و کاربردی؛

- ترکیب نتایج نمونه‌های داخلی و خارجی برای استخراج روال کار و نتایج کلی و کاربردی؛
  - برای افزایش اعتبار و پایایی نتایج؛
  - از چند منبع داده‌ای (گونه‌گونی داده‌ها) استفاده شده؛
  - توصیف دقیق مراحل تحقیق و تحلیل به منظور امکان‌بازتولید پژوهش؛
  - بررسی تطبیقی داده‌ها و یافتن نقاط مشترک و تفاوت‌ها بین نمونه‌ها برای تعمیم نتایج.
- محدودیت‌هایی نیز موجود است که با توجه به ذات پژوهش کیفی، بر تحلیل مفهومی تأکید دارد و از آنجا که نمونه‌ها به صورت هدفمند انتخاب شده، تعمیم نتایج به تمام شرایط مشابه، نیازمند احتیاط است؛ هم‌چنین دسترسی به اطلاعات دقیق برخی مناطق جنگ‌زده محدود بوده است.

پیشینه پژوهش

درباب بازسازی پس از جنگ، ابتدا «آلدو روسی» معمار ایتالیایی، با مطالعه توسعه میلان پس از جنگ جهانی دوم، به رابطه متناقض میان جنگ و توسعه پرداخت. از نظر او، جنگ و درگیری با برنامه‌ریزی در تضاد نیست؛ بلکه به نظر می‌رسد به عنوان شتاب‌دهنده تحول شهری عمل می‌کند و اجرای برنامه‌هایی را که پیش از جنگ

نمودار ۱: روش‌شناسی پژوهش (نگارنده، ۱۴۰۴).

Graph. 1: Research Methodology (Author, 2025).

ترسیم شده بودند، تسهیل می‌کند (Rossi, 1970). اتفاقی که از نظر «مارتین کوارد»، فرانسه پیش از جنگ را متحول کرد. او در تحقیقات خود بر خشونت سیاسی، نظریه‌های اجتماعی و قلمرو گرایمی متمرکز شد و تحلیلی از رابطه بین تخریب شهری در جنگ و ایجاد شکل‌های اجتماعی در چارچوب جنگ بوسنی ۱۹۹۲-۱۹۹۵ م. ارائه داد (Coward, 2002: 29-66)؛ هم‌چنین «استفن گراهام»، در کتاب شهر، جنگ و تروریسم با دیده انتقادی، روابط در حال تغییر شهرها، تحرکات سیاسی، فناوری، و قدرت اجتماعی در دوره پس از جنگ سرد را بررسی می‌کند و کاوشی راهگشا در نقاط تلاقی جنگ و شهر ارائه می‌دهد. او استدلال می‌کند که شهرهای معاصر مکان‌های کلیدی استراتژیک در درگیری‌های ژئوپولیتیک هستند (Graham, 2008)؛ سپس «دیفندورف» مبادرت به مقایسه بازسازی پس از جنگ جهانی دوم شهرهای بمباران‌شده آلمان و بازسازی مداوم نیواورلئان پس از طوفان کاترینا، می‌کند که ارزیابی مفیدی از تأمین مالی بازسازی، ایده‌های طراحی و فرآیند بازسازی ارائه می‌دهد؛ او نتیجه گرفت که با کمک نیروی کار داوطلبانه و خیریه، بازسازی برنامه‌ریزی بازسازی به تحقق نزدیک‌تر می‌شود (Diefendorf, 2014: 141-161). هم‌چنین «نورا آیبولد» در رساله‌اش، بر خطرات و هویت‌سازی میراث تأکید کرده و با مطالعه بازسازی‌های جنگ جهانی دوم و تأثیر خرابی‌ها بر حافظه جمعی و هویت اجتماعی، تأکید دارد که بازسازی شهرهای آسیب‌دیده بر نحوه التیام و بازیابی جوامع تأثیر دارد. او به اهمیت بازسازی هویت‌مدار پس از درگیری‌ها در شهر حلب و تبیین چارچوب استراتژیک مبتنی بر ارزش پرداخته و بر بازسازی هویت و ارزش‌ها در بافت تاریخی تأکید می‌کند (Ibold, 2020: 52-69). اما «نگوین تان» و «نگوین نگی»، با بررسی و تعمیم نمونه‌هایی در ویتنام جنگ‌زده، در باب اهمیت حفاظت جامعه‌محور در سایت‌های میراث فرهنگی بحث کرده و تأثیرات جامعه‌محلی بر حفاظت را از طریق گنجاندن دانش بومی در استراتژی‌های حفاظت، تبیین نموده (Nam & Thanh, 2024: 178-196).

اما این بحث در ایران پس از جنگ تحمیلی هشت‌ساله و تخریب آثار تاریخی ثبت شده ایران توسط رژیم بعث عراق، حتی با وجود امضای کنوانسیون ۱۹۵۴ م. و تذکر سازمان ملل، مطرح شد. «سید باقر آیت‌الله زاده شیرازی» در سرمقاله مجله اثر، با عنوان «مسجد جامع اصفهان، نمونه‌ای از تخریب میراث فرهنگی بر اثر جنگ تحمیلی» اولین بار به تخریب عمدی میراث فرهنگی ایران اعتراض نمود و خواستار توقف این‌گونه تهاجمات و نقض کنوانسیون‌های بین‌المللی شد (آیت‌الله زاده شیرازی، ۱۳۶۴: ۲-۱۰). که بعد از آن هیأت اعزامی یونسکو تخریب آثار تاریخی ایران در این جنگ را تأیید کرد و منجر به صدور گزارش یونسکو در سال ۱۳۶۵ ه.ش. و به دنبال آن اعتراض جامعه جهانی و محکومیت دولت عراق شد. «یونس صمدی»، نیز بعد از حمله عراق به آثار و شهرهای تاریخی

ایران و آسیب‌های جدی که میراث فرهنگی دید، به دنبال ضمانت اجرایی و قانونی در میان قوانین بین‌المللی برای ممانعت از حمله مجدد و محکوم کردن این حملات، تمامی کنوانسیون‌های مرتبط را بررسی و با «نگاهی به کنوانسیون ۱۹۵۴ م. لاهه در مورد حفاظت از میراث فرهنگی در زمان جنگ»، تبیین می‌نماید (صمدی، ۱۳۷۷: ۱۴۵-۱۳۶). هم‌چنین «مطوف»، در پژوهش «تحلیل بازسازی آبادان و خرمشهر از دیدگاه نظری» با بررسی زمینه‌های تاریخی، جغرافیایی، اقتصادی و اجتماعی رویکردهای بازسازی خرمشهر و آبادان را تنها در ابعاد کالبدی بیان کرده و فراموشی ابعاد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی را در بازسازی‌ها متذکر می‌شود (مطوف، ۱۳۸۳: ۸۵-۱۰۳). بعداً «تارا جلالی» در مقاله «حس تعلق فضایی-مکانی در بازسازی پس از جنگ» با مطالعه اروپای پس از جنگ جهانی دوم و دفاع مقدس، به این نتیجه رسیده که اروپا به دلیل نگاه ملی‌گرایانه، عموماً مناطق جنگ‌زده را مشابه قبل بازسازی کرده، ولی در ایران با توجه به ارتباط مذهب تشیع با فضای جنگ به عنوان امری مقدس، سعی در حفظ محیط و فضای جنگ کرده است که عموماً حس تعلق فضا-مکانی متفاوتی در این دو نوع ایدئولوژی نهفته است (جلالی، ۱۳۹۶: ۲۲۵-۲۳۸)؛ هم‌چنین اخیراً «راضیه لیب‌زاده» در پژوهشی با عنوان «بررسی رویکردهای بازسازی در معماری پس از جنگ» در یک تقسیم‌بندی مبنایی، شش نسل جنگ را با توجه به نوع سلاح در نظر گرفته که برای هرکدام میزان تخریب متفاوتی را عنوان نموده و در نتیجه رویکردهای بازسازی را نیز با توجه به نسل جنگ، مانند باززنده‌سازی، الگویابی مجدد و دوباره‌سازی در نظر گرفته است (لیب‌زاده، ۱۴۰۰: ۳۲۸-۳۴۷). از بررسی پیشینه پژوهش مشخص شد، بیشتر پژوهشگران به ابعاد مختلفی از منظر خود نگاه کرده‌اند؛ ولی نگاه جامع نسبت به چالش‌ها و ارائه تمهیدات با تأکید بر ابعاد اجتماعی در بافت تاریخی، که مدنظر این پژوهش است مغفول مانده است.

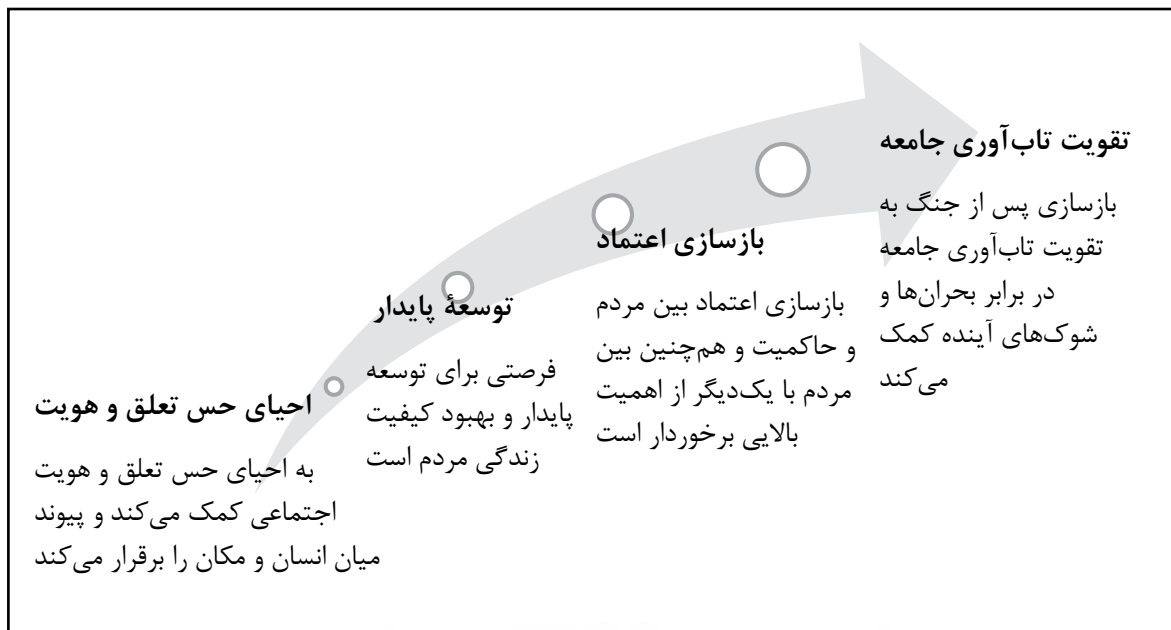
۱) مبانی نظری بازسازی پس از بحران و جنگ

ادبیات مربوط به تخریب پس از جنگ و حفاظت از میراث، در اسناد بین‌المللی در کنوانسیون لاهه (۱۸۹۹)، (۱۹۰۷) و پروتکل اول و دوم آن (۱۹۵۴)، و پروتکل دوم (۱۹۹۹)، کنوانسیون میراث جهانی (۱۹۷۲)، اساسنامه رم برای دادگاه کیفری بین‌المللی (۲۰۰۲)، اعلامیه مربوط به تخریب عمدی میراث فرهنگی (۲۰۰۳) می‌باشند که مورد قبول جامعه بین‌الملل است (صمدی، ۱۳۷۷: ۱۳۷). انگیزه واقعی حقوق بین‌الملل از حفاظت و حمایت اموال فرهنگی در جریان مخاصمات مسلحانه، بر این نظر مبتنی بوده است که آثار فرهنگی بخشی از دارایی مشترک بشریت است. و ادبیات مربوطه نشان می‌دهد اهمیت مسئله برای صاحب نظران، حتی پیش از جنگ جهانی دوم نیز روشن بوده است.

ضرورت حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط عادی و بحرانی بر همگان آشکار است. که حفظ و حراست از آن‌ها، نه تنها وظیفه‌ای تاریخی، بلکه یک ضرورت حیاتی برای انتقال ارزش‌ها به نسل‌های آتی محسوب می‌شود (Jokilehto, 2020: 90). حفاظت پایدار این میراث نیازمند برنامه‌ریزی هوشمندانه، استفاده از دانش تخصصی و مشارکت گسترده جامعه است که بتواند در برابر تهدیدات طبیعی و انسانی ایمنی ایجاد کند (Matero, 2019: 65-78).

جنگ و مخاصمات مسلحانه، به عنوان یکی از جدی‌ترین چالش‌ها در حوزه میراث فرهنگی شناخته شده‌اند. این تخریب‌ها علاوه بر بعد فیزیکی، اثرات روانی، اجتماعی و اقتصادی نیز برجای می‌گذارند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که جنگ معمولاً با هدف نابودی هویت فرهنگی و تضعیف اراده مردم انجام می‌شود و معمولاً حملات به مکان‌ها و مردم به طور هم‌زمان صورت می‌پذیرد که این امر آسیبی دوچندان به انسجام اجتماعی وارد می‌کند (Jones, 2010: 21-37; Stanley-Price, 2021: 66-70).

بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ: ضمن تلاش برای ترمیم آسیب‌ها، فرصتی برای بازسازی هویت جمعی، انسجام اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی مردم محسوب می‌شود (Daher, 2022: 45-61). از دیدگاه نوین، موفقیت پروژه‌های بازسازی در گرو پیروی از رویکرد جامع و مشارکتی است؛ به گونه‌ای که بازسازی تنها تصحیح کالبد نباشد، بلکه احیای گفتمان فرهنگی و اجتماعی را در پی داشته باشد (Smith et al., 2022: 30-35).

نمودار ۲: اهمیت بازسازی پس از جنگ میراث فرهنگی (تنظیم توسط نگارنده با اقتباس از: [Jokilehto, 2020](#); [Matero, 2019](#); [Stanley-Price, 2021](#); [Smith et al., 2022](#); [Daher, 2022](#)).

Graph. 2: Significance of Post-Conflict Cultural Heritage Reconstruction (Adapted by the Author from: [Jokilehto, 2020](#); [Matero, 2019](#); [Stanley-Price, 2021](#); [Smith et al., 2022](#); [Daher, 2022](#)).

۲) هویت فرهنگی و بازسازی اجتماعی

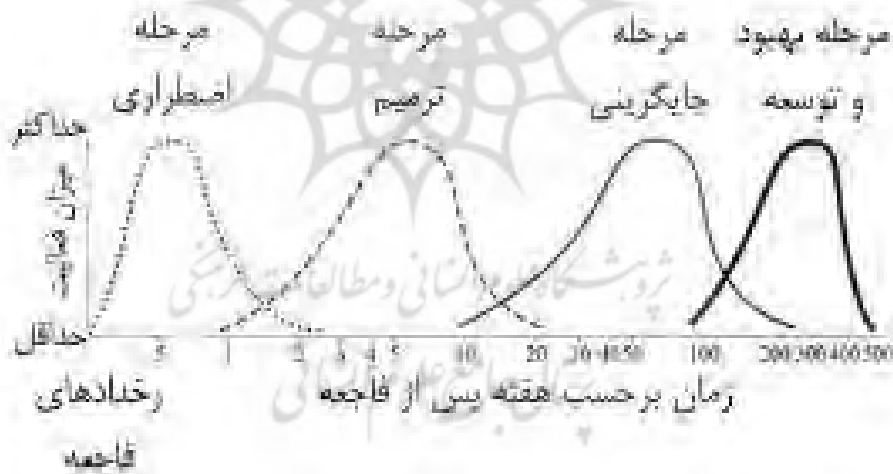
درک نقش هویت و بازسازی اجتماعی در نیم‌قرن گذشته از یک مفهوم انتزاعی و انعطاف‌پذیر به یک مفهوم حیاتی پویا تبدیل شده و تجزیه و تحلیل مباحث اصلی آن هنگام بررسی حفاظت میراث، یک موضوع اساسی است. تجلی گذشته به عنوان «میراث فرهنگی» توسط نویسندگانی مانند: «سالیوان» (2003)، «یوکیلهتو» (2005) و «استفانو» و «کورسان» (2008) و «ویخو-رز» (2015) که نقش اساسی میراث را در شکل‌گیری هویت تحلیل کرده‌اند مورد بررسی قرار گرفته است. اهمیت میراث و تقبیح تخریب آن در زمان درگیری‌ها توسط «بوان» (2006)، «میلیگان» (2008) و «بروشه» و همکاران (2017) بررسی شده. در واقع هدف آن است که اموال فرهنگی (بناها و محوطه‌هایی که از نظر باستان‌شناسی اهمیت دارد، آثار هنری، مجموعه‌های علمی، آرشیو و ساختمان‌ها یا مکان‌هایی که این اموال در آن‌ها نگهداری می‌شوند (موزه، کتابخانه، مخزن و مأمّن) و محله‌های تاریخی بعضی از شهرها و... حفاظت شوند و نیز نگه‌داری و حفظ حرمت اموال فرهنگی را شامل می‌شود و دشمن باید از هرگونه اعمال خصمانه، تخریب، سرقت، غارت یا برداشت متقلبانه از آن‌ها خودداری کند.

نقش هویت فرهنگی و میراث در بازسازی اجتماعی بسیار مهم است. مطالعه تجارب جهانی نشان می‌دهد که بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ، به عنوان عاملی کلیدی برای بازگرداندن هویت جمعی و التیام روانی جامعه عمل می‌کند ([Logan, 2023: 473-484](#)). پیوند ناگسستنی میان مردم و مکان‌های شان باعث می‌شود که حمله به هر یک، منجر به آسیب دیگری شود؛ بنابراین بازسازی میراث فرهنگی ضامن حفظ انسجام اجتماعی پس از تخریب‌های جنگی است ([Poulios, 2014: 179-194](#)). نقش میراث در آشتی و بازسازی اجتماعی مهم است. بازسازی میراث آسیب دیده در هم‌دلی و بازسازی اجتماعی نقش اساسی دارد. مطالعات معاصر ([Kalman, 2017](#)); [Alsalloum & Brown, 2019](#)) نشان می‌دهد که حفاظت و ثبت جهانی میراث، نقش تسهیلی در بازسازی هویت، روند وفاق ملی و توسعه اجتماعی پس از جنگ دارد؛ هم‌چنین، ارتباط مستقیم میان سلامت معنوی و روانی جوامع با وضعیت میراث فرهنگی حفظ شده، برقرار است ([Hisari et al., 2022: 4-15](#)).

۳) رویکرد های بازسازی پس از جنگ میراث فرهنگی

تاکنون دو دیدگاه نظری عمده در رابطه با بازسازی و توسعه پس از جنگ ارائه شده است؛ نخست، دیدگاه قائل به «بازسازی سریع و بازگشت به حالت عادی در اسرع وقت»، که در این دیدگاه بازسازی امری جدا از توسعه تلقی شده و بدون اتلاف وقت به منظور جلوگیری از متروک ماندن و تبعات آن، باید شرایط به حالت پیش از وقوع جنگ و نظامی که دچار اختلال شده است، به حالت عادی بازگرداند. دوم، دیدگاه قائل بر «ضرورت استفاده از فرصت طلایی تخریب بر اثر جنگ» به منظور دست زدن به اقدامات توسعه‌ای است. بدین معنا که فرصتی که جنگ برای بازسازی به وجود آورده را برای توسعه استفاده کرد. از نظر آنان شرایط پیش از وقوع جنگ شرایط مطلوبی نبوده که بتوان به آن بازگشت، فلذا باید از هر فرصتی برای تغییر استفاده کرد تا به حالت مطلوب رسید (مطوف، ۱۳۸۳: ۹۲). در تجربه‌های بازسازی پس از جنگ هر دو این دیدگاه‌ها مورداستفاده قرار گرفته است. در ورشو لهستان دیدگاه نخست استفاده شده، ولی در فرانسه بازسازی به شیوه دوم انجام شده است. در ایران نیز دیدگاه‌های مبتنی بر حفظ معماری بومی و سنت محلی در موارد بازسازی و تخریب‌های محدود و مرمت ابنیه تاریخی به مورد اجرا گذاشته شد، اما تخریب‌های گسترده ناشی از جنگ همانند بازسازی خرمشهر، فرصتی برای اقدامات مدرنیستی و تحول سریع به دست دست‌اندرکاران داد.

از منظر دیگر، بازسازی پس از جنگ به دو عامل بستگی دارد؛ (۱) متکی به نهادهای اقتصادی و دولتی است. (۲) متکی بر فرهنگ‌ها، ایده‌ها و انگیزه مردم و دولت‌ها است. مدل بازیابی نیز متکی بر این عوامل به چهار مرحله متمایز اما دارای هم‌پوشانی تقسیم می‌شود؛ (۱) واکنش‌های اضطراری، (۲) ترمیم آن چه ترمیم‌پذیر است، (۳) بازسازی آن چه ویران شده به قصد جایگزینی عملکردی، (۴) بازسازی برای یادآوری، بهبود و توسعه (لیب زاده، ۱۴۰۰: ۳۴۰).

نمودار ۳: نمودار نوع فعالیت بازیابی پس از فاجعه (ویل و کامپانلا، ۱۳۹۷: ۱۸۶).

Graph. 3: Diagram of Types of Post-Disaster Recovery Activities (Wille & Campanella, 2018: 186).

بر همین اساس نحوه مواجهه کشورها در شرایط جنگ براساس شرایط مختلف در یکی از سه حالت زیر قرار می‌گیرد.

- ۱) تغییر الگو به تمام معنا در کالبد، مفاهیم و ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی و محیطی گذشته؛
- ۲) دوباره‌سازی مشابه گذشته و تأکید همه‌جانبه بر شباهت کامل به بنای قبلی؛
- ۳) پیوند گذشته با حال و معاصر سازی کالبد پیشین.

با تأکید بر رویکردهای جامع که تنها ابعاد کالبدی را مدنظر قرار نداده و به ابعاد اجتماعی و فرهنگی نیز توجه کنند و استفاده از مردم محلی و نقش مشارکت اجتماعی در شرایط بازسازی پس از جنگ رویکرد حفاظت جامعه‌محور در مناطق میراث فرهنگی می‌تواند راهگشا باشد. مرور ادبیات امروزی بیانگر ضرورت اتخاذ

جدول ۱: رویکردهای بازسازی و حفاظت مطابق با چارچوب ارائه شده در مطالعات نوین (نگارنده، ۱۴۰۴).

Tab. 1: Reconstruction and Conservation Approaches in Accordance with the Framework Proposed in Recent Studies (Author, 2025).

رویکرد	معادل	توضیح
نگهداشت	(Maintenance)	مراقبت مداوم از میراث برای جلوگیری از تخریب.
حفاظت	(Preservation)	حفظ و کندسازی روند فرسایش.
مرمت	(Restoration)	بازگردانی به حالت پیشین با حذف ضمامم ناخواسته.
بازسازی	(Reconstruction)	بازگردانی آثار به گونه اولیه با استفاده از مصالح نو و ترکیب با سنت پیشین.
انطباق	(Adaptation)	اصلاح کاربری‌ها با حفظ اصالت و هویت.

رویکرد چندبُعدی (اجتماعی، فرهنگی، فناورانه، و مدیریتی) و اجماع میان ذی‌نفعان کلیدی (جامعه محلی، دولت، نهادهای بین‌المللی و متخصصان) برای بازسازی پایدار میراث فرهنگی پس از جنگ است؛ هم‌چنین، چالش‌هایی مانند کمبود منابع مالی، مدیریت سیاسی و پذیرش اجتماعی بازسازی همواره در مطالعات بررسی شده‌اند که به نظر می‌رسد رفع این چالش‌ها نیازمند تلفیق دانش بومی، راهکارهای مشارکتی و بهره‌گیری از ظرفیت فناوری است.

یافته‌ها

در جریان جنگ تحمیلی هشت‌ساله عراق به ایران، رژیم متخاصم، مقررات و کنوانسیون‌های بین‌المللی را نادیده گرفت و از همان روزهای نخست جنگ تحمیلی، میراث فرهنگی و آثار باستانی ایران، از جمله قلعه و موزه شوش، چغازنبیل که در آن زمان ثبت جهانی هم شده بود، بقعه دانیال نبی علیه السلام، آثار سنگی شهر آپادانا در شوش، موزه‌های هفت‌تپه و آبادان، قلعه سلاسل و پل باستانی شوشتر، مساجد باستانی کشور نظیر مسجد عتیق اصفهان و موزه‌های فرهنگی و... را زیر آتش توپخانه و بمباران هوایی خود قرار داد که تنها به استان‌های مرزی محدود نمی‌شد و در شهرهایی مثل اصفهان، تهران و... نیز ادامه داشت (حجت، ۱۳۶۸: ۲۷۵؛ موسوی، ۱۳۷۰: ۶-۷؛ عسگری، ۱۳۹۵)؛ و در طی جنگ تحمیلی با خصومت آشکاری، مواریت فرهنگی و میراث چند هزار ساله ایران را هدف قرار داد که در ادامه نمونه‌هایی از آن‌ها هم چون: مسجد جامع اصفهان (اشرفی و ابویی، ۱۴۰۳: ۱۱۰-۱۲۰)، مسجد جامع خرمشهر، چغازنبیل، قلعه والی و خانه امام جمعه را مطالعه کرده و با نمونه‌های خارج از ایران، مانند: شهر موصل، مرکز ورشو، گنبد رایشتاگ، پل موستار و کلیسای کاونتری مقایسه گردیده تا با چالش‌ها و تدابیر و درس‌آموخته‌های شان آشنا شده و تحلیل شوند.

با توجه به تحلیل چالش‌ها و تمهیدات جدول بالا در نمونه‌های مورد مطالعه داخلی و خارجی، چالش‌های کلیدی تعادلی و تمهیدات لازم و رویکردهای رفع این چالش‌ها در جدول ۲، بررسی و دسته‌بندی شدند.

تحلیل مقایسه‌ای بین نمونه‌های داخلی و خارجی:

در بررسی چالش‌ها و تمهیدات بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ، مقایسه تجربیات داخلی و خارجی نقش بسیار مهمی در تحلیل فرآیندهای موفق و ناکام ایفاء می‌کند. این تحلیل به ما کمک می‌کند تا نقاط قوت و ضعف هر رویکرد را شناسایی کرده و درس‌آموخته‌های مؤثری برای حفاظت و بازسازی میراث فرهنگی استخراج کرد.

۱) چالش‌ها و تمهیدات در بازسازی میراث فرهنگی

- چالش‌های کلیدی

تخریب فیزیکی و فرهنگی: جنگ‌ها اغلب منجر به تخریب شدید بناها و زیرساخت‌ها می‌شوند و این تخریب نه تنها فیزیکی، بلکه هویتی و فرهنگی نیز هست. در نمونه‌های داخلی، مانند مسجد جامع اصفهان و خرمشهر،

جدول ۲: مقایسه تطبیقی نمونه‌های بازسازی شده آثار تاریخی در جریان جنگ در ایران و جهان (نگارنده، ۱۴۰۴).

Tab. 2: A Comparative Analysis of Reconstructed Historical Monuments during Wartime in Iran and Worldwide (Author, 2025).

نام بنا و منبع	کشور - شهر	عکس	وضعیت ثبت	زمان تخریب	نوع حمله	چالش	تدبیر	راهکار	درس آموخته
تجارب داخلی									
مسجد جامع عتیق اصفهان (آیت‌الله زاده شیرازی، ۱۳۶۴)	ایران - اصفهان		ثبت جهانی	۲۲ اسفند ۱۳۶۴	حمله هوایی جنگنده در جنگ تحمیلی ۸ ساله	تخریب شبستان جنوب شرقی به هنگام نماز جماعت	ادامه دادن نماز برای تقویت روحیه شمع چوبی برای استحکام بخشی استخراج اسناد	به دلیل اهمیت بالای تاریخی و باستانی مسجد در جهان اسلام به سرعت مرمت مسجد در دستور	مرمت موجب تقویت روحیه ملی مقاومت شد
مسجد جامع خرمشهر (رحیمی، ۱۳۸۸)	ایران - خرمشهر		ثبت ملی	جنگ تحمیلی	توب و خمپاره و موشک	تخریب گلدسته‌ها و گنبد امنیت مجروحان حضور بسیج مردمی -انبار تسلیحاتی چپه	ایمن‌سازی سطحی و ساخت سنگ مرمت در سال ۱۳۹۴	تقاضای بازدید یونسکو از تخریب عمدی آثار تاریخی ایران	نماد مقاومت و آزادی می‌باشد و در موزه دفاع مقدس یک نمونه از آن به‌عنوان نماد مقاومت ساخته شد
شهر دزفول (فرمانیه و همکاران، ۱۴۰۴)	ایران - دزفول		ثبت جهانی	۱۶ مهر ۱۳۵۹ تا ۲۸ آذر ۱۳۶۱	حملات هوایی موشک فراگ بمب راکت گلوله توب	آسیب و صدمه به بخشی از بافت یا تخریب کامل واحدهای مسکونی ۱۹۵۰۰	ابتدا ساخت سربانه که به دلیل کمبود بودجه بازسازی با تأخیر در سال ۱۳۶۰ شروع شد	پس از آن بازسازی تاریخی شروع در سال ۶۰ با الهام از بازسازی فرانسه که تا سال ۶۲ ادامه یافت	مرمت تا سال ۱۳۶۷ ادامه داشت «بازآفرینی و نوسازی منطقی بعد از جنگ»
چغازنبیل (روزنامه ایران، شماره ۲۲، ۲۳ آبان ۱۳۹۹)	ایران - شوش		ثبت جهانی	آبان ۱۳۶۰ تا فروردین ۱۳۶۴	بارها در حملات موشکی و راکت مورد حمله واقع شد	آسیب شدید به محوطه تاریخی و آثار آن که با وجود ثبت در فهرست میراث جهانی باز هم صدمه زدند حتی آسیب در اثر موج انفجار	انتقال اشیای موزه شوش به موزه ملی در تهران	بازسازی با کمک اسناد باستانشناسی	اهمیت تاریخی و ثبت به حفظ بعضی ارکان هویتی کمک می‌کند
قلعه والی (موسوی، ۱۳۷۰)	ایران - ایلام		ثبت ملی	۱۳۶۷	حملات هوایی	حدود پنجاه در صد بنا تخریب شد	میراث فرهنگی مرمت را از ۱۳۶۷ تا ۱۳۶۹ انجام داد	پس از مرمت به میراث فرهنگی استان ایلام سپرده شد	از این فرصت برای ایجاد تغییراتی از نظر اجرای سازهای در مرمت بنا لحاظ شد
خانه امام جمعه تهران (حسینیان و همکاران، ۱۳۹۹)	ایران - تهران		ثبت ملی	۱۳۶۵	حملات هوایی موشک باران	آسیب و صدمه به بخشی از بنا و حیاط تزئینات، گچبری‌ها و آینه‌کاری‌ها در اولویت نبودن بنا به دلیل عدم استفاده	اولویت و اضطرار بخش مهمی از فرآیند بازسازی پس از جنگ است به دلیل کمبود بودجه مرمت با تأخیر در سال ۱۳۶۸ شروع شد	مرمت طولانی که تا سال ۱۳۷۳ ادامه داشت	ثبت این بنا در فهرست آثار ملی موجب مرمت آن و واگذاری بعد از مرمت به شهرداری گردید

تجارب خارجی									
بافت تاریخی موصل (Munawar,) (Symonds, 2022)	عراق - موصل		۲۰۱۱-۲۰۱۷	ثابت نشده	حملات داعش	تخریب زیرساخت‌ها و آثار تاریخی و بافت تاریخی شهر موصل بزرگی و گستردگی ساخت تخریب و کمبود بودجه مرمت و غرامت طرح‌های مرمت جزئی از سال ۲۰۲۲ دولت با کمک نهادهای مدنی بین المللی حمایت از فضایی هنرمندان جوان، مرکز اطلاع‌رسانی	جذب حمایت از ۱۵ کشور باستان‌شناسان عراقی مردم و نهادهای بین‌المللی بازسازی ۳ نماد شهر، ۱۲۴ خانه تاریخی و بازگشت مردم ۲۰۲۵	تلاش میان باستان‌شناسان عراقی مردم و نهادهای بین‌المللی بازسازی ۳ نماد شهر، ۱۲۴ خانه تاریخی و بازگشت مردم ۲۰۲۵	
مرکز تاریخی ورشو Stare Miasto (Ibold, 2020)	لهستان - ورشو		۱۹۴۴ میلادی	ثابت جهانی	پس از قیام ورشو و جنگ جهانی دوم نازی‌ها تخریب کردند	صدعات کلی و جزئی به طوری که تخریب کلی به حساب می‌آمد روحیه مردم محلی ضعیف شده بود	از روی نقاشی‌ها و تصاویر مخفیانه مردم و با عزم و مشارکت مردم مرمت شد بازسازی به مانند آنچه که در گذشته بود انجام شد	استفاده از اسناد شهرداری و خاطرات ساکنان برای بازآفرینی جزئیات زندگی روزمره	بازسازی می‌تواند ابزاری قدرتمند برای التیام غرور ملی و ترمیم روان شناختی جامعه باشد
ساختمان تاریخی پارلمان برلین گنبد رایشستاگ (لیپزاده، ۱۴۰۰)	آلمان - برلین		۱۹۳۳	ثابت نشده	در جنگ جهانی دوم توسط کمونیست‌ها آتش کشیده شد	آسیب بسیاری دید و گنبد آن تخریب شد	با رویکرد بازسازی انتقادی Critical Reconstruction و ایجاد تعادل میان احترام به تاریخ، بازآفرینی سنتی و معاصرسازی	ایجاد گنبد شیشه‌ای توسط نورمن فاستر	نماد اتحاد دوباره آلمان روبرو شدن با گذشته و خلق هویتی جدید، "شهرسازی به مثابه گفتگوی فرهنگی و تاریخی"
پل تاریخی قرن شانزدهمی موستار (Hasiri, et al.,) (2022)	بوسنی و هرزگوین - موستار		۱۹۹۳	ثابت جهانی	تخریب بر اثر آتش توپخانه کروات‌ها	بخش اصلی پل تخریب شد و امکان استفاده نداشت	در سال ۱۹۹۵ به کمک تعداد زیادی غواص سنگ‌های پل از کف رودخانه پیدا و بازسازی و مرمت در سال ۲۰۰۴ تمام شد	مشارکت مردم محلی و عزم جزم ملی جهت بازگرداندن هویت اثر در توفیق پروژه بسیار موثر بود	به‌عنوان نماد بین‌المللی آشتی شناخته می‌شود
کلیسای جامع کاونتری (Munawar,) (Symonds, 2022)	انگلیس - کاونتری		۱۹۴۰	ثابت ملی	بمباران نازی‌ها در جنگ جهانی دوم	تخریب بسیاری از بنا و ایجاد تلی از سنگ و خاک	در سال ۱۹۵۶ مرمت و در سال ۱۹۶۲ یک کلیسای مدرن در کنار ویرانه ساخته شد و با بنای قدیمی قرن ۱۵ تلفیق شد	«مرمت» برای این کلیسا به معنای بازسازی دقیق و موبه‌مو نیست، بلکه به معنای ایجاد یک بنای جدید در محل کلیسای ویران	با در نظر گرفتن حفظ تاریخی بنا هویت اثر متقل می‌شود

آسیب‌های ناشی از حملات هوایی و توپخانه‌ای منجر به تخریب عمده آثار تاریخی شد. در نمونه‌های خارجی، مانند شهر موصل و ورشو، نیز شاهد تخریب گسترده‌ای بوده است.

کمبود منابع مالی: تأمین مالی برای بازسازی آثار تاریخی پس از جنگ یکی از بزرگ‌ترین چالش‌هاست. در هر تمام نمونه داخلی و خارجی، کمبود بودجه و منابع مالی مانع از اجرای کامل برنامه‌های بازسازی شده است. **عدم مشارکت مردمی:** در بسیاری از پروژه‌های بازسازی، عدم مشارکت جوامع محلی منجر به عدم موفقیت در حفظ هویت فرهنگی و اجتماعی شده است. در مقایسه، پروژه‌های موفق، مانند بازسازی ورشو و پل تاریخی موستار نشان می‌دهد که مشارکت فعال مردم محلی در فرآیند بازسازی نقشی کلیدی دارد.

جدول ۳: چالش‌های کلیدی در برقراری تعادل (نگارنده با اقتباس از مطالعات پژوهش: Diefendorf, 2019; Hermon et al., 2023; Kleinitz et al., 2021; Stanley-Price, 2021; Apam, 2022; Sinamai, 2022; Smith et al., 2022).

Tab. 3: Key Challenges in Achieving Balance (Author's Adaptation Based on Research Studies: Diefendorf, 2019; Hermon et al., 2023; Kleinitz et al., 2021; Stanley-Price, 2021; Apam, 2022; Sinamai, 2022; Smith et al., 2022).

چالش کلیدی تعادلی	توضیح چالش	تجربه	راهکار و رویکرد بازسازی
سرعت یا کیفیت Speed vs. Quality	فشار سیاسی و اجتماعی برای اسکان سریع آوارگان و بازگرداندن «عادی‌سازی» به شهر، اغلب منجر به راه‌حل‌های شتاب‌زده می‌شود. ساخت‌وسازهای سریع و انبوه بدون توجه به کیفیت، اصول شهرسازی پایدار، و هویت فرهنگی منطقه، می‌تواند در بلندمدت مشکلات بزرگ‌تری مانند ایجاد محله‌های بی‌کیفیت، بحران‌های زیرساختی و از خودبیگانگی اجتماعی را به وجود آورد.	کلیسای جامع کاونتری در انگلستان که پس از تخریب در جریان بمباران جنگ جهانی دوم به تلی از سنگ تبدیل شده بود و در ابتدا ایمن‌سازی و سپس تثبیت بخش‌های تاریخی انجام شد و بازسازی تا جایی که مدارک موجود بود انجام شد ولی در سال ۱۹۶۲م. کلیسای مدرن بر روی ویرانه‌های قدیمی به بخش قدیمی الحاق شد.	بازسازی تدریجی و فازی^۲ در این مدل، پروژه‌های اضطراری (مانند سرپناه موقت و ترمیم زیرساخت‌های حیاتی) در فاز اول اجرا شده و برنامه‌ریزی برای بازسازی جامع و باکیفیت در فازهای بعدی با مشارکت متخصصان و شهروندان صورت می‌گیرد.
حفظ هویت یا مدرنیسم Memory vs. Modernity	یکی از بزرگ‌ترین دوره‌های بازسازی، نحوه مواجهه با گذشته است. آیا باید شهر را دقیقاً مانند گذشته بازسازی کرد تا حافظه تاریخی حفظ شود یا رویکرد لوح پاک ^۶ که از این فرصت برای ساخت یک شهر کاملاً مدرن و کارآمد استفاده کرد؟	ورشو، لهستان پس از تخریب تقریباً کامل در جنگ جهانی دوم، شهروندان ورشو با تلاشی ستودنی، مرکز تاریخی شهر را با استفاده از اسناد، عکس‌ها و نقاشی‌های قدیمی به دقت بازسازی کردند. این پروژه که در فهرست میراث جهانی یونسکو نیز ثبت شده، نمادی از پیروزی اراده ملی و حفظ هویت است.	رویکرد تلفیقی^۳ بهترین راه‌حل، ایجاد تعادل است. می‌توان مراکز تاریخی و بناهای نمادین را با دقت بازسازی کرد (حفظ حافظه) و در عین حال، سایر بخش‌های شهر را بر اساس اصول شهرسازی مدرن و پایدار طراحی نمود (نگاه به آینده).
مشارکت عمومی یا تصمیم‌گیری متمرکز	یک شهر می‌تواند با گذشته پیچیده و دردناک خود روبرو شود، آن را انکار نکند، و در عین حال هویتی جدید، دموکراتیک و رو به آینده برای خود بسازد. این فرآیند، «شهرسازی به مثابه گفتگوی فرهنگی و تاریخی» است.	روتردام، هلند روتردام رویکردی متفاوت در پیش گرفت. به جای بازسازی بافت قدیمی، این شهر به یک نمایشگاه معماری مدرن تبدیل شد و امروز به‌عنوان نمادی از نوآوری و طراحی شهری پیش‌رو شناخته می‌شود.	رویکرد بازسازی انتقادی^۴ با ایجاد تعادل میان احترام به تاریخ، بازآفرینی سنتی و هم‌چنین معاصرسازی سعی در ایجاد فضایی دارد که هم بتواند به تاریخچه بنا نگاه کرده و آن را حفاظت نماید و هم بخش‌های مدرن را داشته باشد و سیر تاریخی بنا را نشان دهد.
تأمین مالی و فساد	بازسازی نیازمند منابع مالی عظیم است که اغلب از طریق کمک‌های بین‌المللی، وام‌های خارجی و بودجه‌های دولتی تأمین می‌شود. این حجم از پول، متأسفانه می‌تواند بستری برای فساد، رانت و سوء مدیریت ایجاد کند.	بیروت، لبنان پروژه بازسازی مرکز شهر بیروت پس از جنگ داخلی توسط یک شرکت خصوصی (سولیدر) و با رویکردی عمدتاً تجاری و لوکس انجام شد. این پروژه اگرچه از نظر معماری موفق بوده، اما به دلیل نادیده گرفتن مشارکت عمومی و قیمت‌های بالا، منجر به ایجاد یک مرکز شهری بی‌روح و جدا از بدنه اصلی شهر شد که بسیاری از ساکنان اصلی توانایی حضور در آن را ندارند.	برنامه‌ریزی مشارکتی^۵ برگزاری کارگاه‌های محلی، نظرسنجی از شهروندان و دخیل کردن آن‌ها در فرآیند تصمیم‌گیری برای آینده محله‌شان، نه تنها به راه‌حل‌های بهتر منجر می‌شود، بلکه حس تعلق و مالکیت اجتماعی را تقویت کرده و به التیام زخم‌های روانی جامعه کمک می‌کند.
		تفلیس، گرجستان پروژه ارائه خدمات عمومی وزارت دادگستری بهره‌مندی موثر از ظرفیت نخبگان فکری و دانشگاهی، اجماع‌سازی بین نخبگان فکری و ابزاری، انتشار گزارش‌های نظارت و ارزیابی، ایجاد یک نظام متمرکز اداری مبتنی بر نظام «پنج‌جریه واحد» و حذف واسطه‌ها در امور اداری، تأکید فراوان بر گردش آزاد اطلاعات و دسترسی شهروندان به آمارهای اقتصادی با هدف حذف رانت‌های اطلاعاتی و فساد اقتصادی، از جمله دستاوردهای ارزشمند این پروژه است.	ایجاد سازوکارهای شفافیت مالی^۸ سیستم‌های نظارتی دقیق، حسابرسی‌های منظم، انتشار عمومی قراردادهای و گزارش‌های پیشرفت پروژه می‌تواند به جلوگیری از فساد و تضمین تخصیص بهینه منابع کمک شایانی کند.

- تمهیدات مؤثر

استفاده از روش‌های سنتی و بومی: در پروژه‌های موفق، مانند: مرمت مسجد جامع اصفهان، بافت دزفول، مرکز ورشو، پل موستار و بافت موصل توجه به روش‌های بومی و استفاده از مصالح محلی به حفظ اصالت و هویت فرهنگی کمک کرده است.

استفاده از فناوری‌های نوین و مستندسازی دقیق: مستندسازی آثار فرهنگی قبل از وقوع بحران به عنوان یک پایه علمی برای برنامه‌ریزی‌های بازسازی بسیار حیاتی است که در بازسازی ورشو، پل موستار و مسجد جامع اصفهان نقش کلیدی آن مشهود بود؛ هم‌چنین در نوع بازسازی جامع کاونتری و گنبد رایشتاگ نقش عمده داشت. **مشارکت مردم و آموزش نیروی متخصص:** بهره‌گیری از مشارکت مردم و برگزاری دوره‌های آموزشی و کارآموزی برای تأمین نیروی متخصص مرمت و حفاظت از بناها یکی از تمهیدات کلیدی است که در تجارب موفق داخلی و خارجی مانند: مرکز ورشو، پل موستار و بافت موصل مشاهده می‌شود.

۲) درس‌آموخته‌های حفاظت بهتر میراث فرهنگی

مطالعه تجربیات داخلی و خارجی نشان می‌دهد که بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ، نه تنها یک اقدام کالبدی، بلکه یک فرآیند اجتماعی و فرهنگی نیز هست. درس‌آموخته‌های مهم از این تجربیات عبارتند از:

ضرورت ارتباط میان هویت و مکان: پیوند ناگسستنی میان مردم و مکان‌های شان به وضوح در تجارب موفق، مانند بازسازی موصل و ورشو مشاهده می‌شود. این نشان می‌دهد که بازسازی باید بلافاصله به حفظ هویت جمعی و غرور ملی توجه کند و اقدامات بازسازی بعد از آسیب ناشی از تخریب آغاز گردد.

اهمیت رویکرد چندبُعدی: تجارب موفق نشان می‌دهد که نیاز به رویکردی جامع و چندبُعدی برای بازسازی وجود دارد که شامل ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و فنی است. این رویکرد می‌تواند به افزایش تاب‌آوری جوامع در برابر بحران‌ها کمک کند؛ مانند پل موستار و مرکز ورشو.

مشارکت و مالکیت محلی: در پروژه‌های موفق، مشارکت فعال جوامع محلی، نه تنها به حفظ هویت فرهنگی کمک کرده، بلکه احساس تعلق و مسئولیت در برابر میراث را نیز تقویت کرده است. این نکته، به‌ویژه در پروژه‌هایی مانند بازسازی پل موستار و کلیسای جامع کاونتری مشهود است.

تحلیل مقایسه‌ای بین نمونه‌های داخلی و خارجی از نظر بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ نشان می‌دهد که موفقیت در این فرآیند به عوامل متعددی بستگی دارد. به‌ویژه، توجه به هویت فرهنگی، مشارکت مردمی، تأمین منابع مالی و استفاده از روش‌های بومی و سنتی، از جمله مواردی هستند که در پروژه‌های موفق به خوبی پیاده‌سازی شده‌اند؛ از این رو، برای بهبود فرآیندهای بازسازی در آینده، لازم است تا این درس‌آموخته‌ها به طور جدی در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های مرتبط با حفاظت از میراث فرهنگی در نظر گرفته شوند. این تحلیل می‌تواند به عنوان پایه‌ای برای توسعه راهکارهای مؤثر در زمینه بازسازی میراث فرهنگی در شرایط جنگی و بحران‌های مشابه در آینده باشد و به تقویت هویت و انسجام اجتماعی کمک کند.

مطالعه تجارب داخلی و جهانی نشان می‌دهد:

- نقش هویت فرهنگی و میراث در بازسازی اجتماعی بسیار مهم است.
- بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ، عاملی کلیدی برای بازگرداندن غرور ملی، هویت جمعی و التیام زخم‌های روانی جامعه عمل می‌کند.
- پیوند ناگسستنی میان مردم و مکان‌های شان باعث می‌شود که حمله به هر یک به آسیب به دیگری منجر شود؛ بنابراین بازسازی میراث فرهنگی ضامن حفظ انسجام اجتماعی پس از تخریب‌های جنگی است.
- نقش میراث در آشتی و بازسازی اجتماعی مهم است.
- بازسازی میراث آسیب‌دیده در هم‌دلی و بازسازی اجتماعی نقش اساسی دارد.
- ثبت ملی و جهانی میراث، نقش تسهیل‌گر در بازسازی و حفاظت دارد.

بحث و تحلیل

(۱) چالش‌ها و تمهیدات بازسازی پس از جنگ:

از مطالعه تجارب بازسازی پس از جنگ در ایران و جهان و مقایسه آن‌ها مشخص شد، بازسازی یک شهر جنگ‌زده با مجموعه‌ای از چالش‌های منحصربه‌فرد روبه‌روست که آن‌را از پروژه‌های توسعه شهری متداول متمایز می‌سازد. فرآیند بازسازی موفق، فرآیندی است که به تمام این ابعاد به صورت یکپارچه پاسخ دهد. ابتدا در سطح کلان چالش‌های بازسازی نمود پیدا می‌کند که شامل تخریب فیزیکی و کالبدی، تخریب اجتماعی و فرهنگی، تخریب اقتصادی و تخریب زیست محیطی می‌شود؛ سپس چالش‌های بازسازی و تمهیدات لازم ارائه می‌گردد.

جدول ۴: ابعاد تخریب ناشی از جنگ برای درک بهتر مقیاس چالش‌ها (نگارنده، ۱۴۰۴).

Tab. 4: Dimensions of War-Induced Destruction for a Better Understanding of the Scale of Challenges (Author, 2025).

سرفصل	چالش کلان	توضیح
تخریب میراث فرهنگی	تخریب فیزیکی و کالبدی	شامل نابودی ساختمان‌های مسکونی، تجاری، اداری، زیرساخت‌های اساسی (آب، برق، گاز، فاضلاب)، شبکه‌های حمل‌ونقل (پل‌ها، جاده‌ها، راه‌آهن) و مراکز درمانی و آموزشی.
	تخریب اجتماعی و فرهنگی	جابه‌جایی اجباری جمعیت، از هم‌گسختگی شبکه‌های اجتماعی، آسیب به میراث فرهنگی و تاریخی که هویت شهر را تعریف می‌کنند و ایجاد تروما و زخم‌های روانی عمیق در شهروندان.
	تخریب اقتصادی	نابودی مراکز تولیدی و صنعتی، از بین رفتن فرصت‌های شغلی، فرار سرمایه و فروپاشی نظام اقتصادی محلی.
	تخریب زیست محیطی	آلودگی خاک و منابع آبی ناشی از مواد منفجره و تخریب، از بین رفتن فضای سبز و بر هم خوردن اکوسیستم شهری.

بازسازی بافت‌های تاریخی پس از جنگ با چالش‌های متعددی همراه است؛ از جمله تأمین مالی، کمبود نیروی متخصص، و حفظ اصالت بناها. برای غلبه بر این چالش‌ها، لازم است از رویکردهای جامع و مشارکت محور استفاده کرد که شامل تأمین منابع مالی پایدار، آموزش نیروی متخصص، و استفاده از فناوری‌های نوین در مرمت و بازسازی می‌شود که در جدول ۵، بررسی شده‌اند.

با تحلیل تطبیقی و بررسی موارد فوق، به نظر می‌رسد رویکرد مدیریت هوشمند و حفاظت جامعه محور در پروژه‌های میراث فرهنگی پس از تخریب‌های ناشی از جنگ می‌تواند مؤثر واقع شود. مدیریت هوشمند می‌تواند به پیش‌گیری از آسیب‌ها و بهینه‌سازی فرآیند مرمت و حفاظت و افزایش آگاهی کمک نموده و حفاظت جامعه محور نیز چراکه ابعاد حفاظت و مشارکت را توأمان دربر می‌گیرد. در ادامه، مدیریت هوشمند و حفاظت جامعه محور میراث فرهنگی ارائه شده است.

(۲) مدیریت هوشمند

مدیریت هوشمند به معنای استفاده از فناوری‌های پیشرفته برای بهبود تصمیم‌گیری و افزایش کارایی در حفاظت از میراث فرهنگی است و به مجموعه‌ای از رویکردها و تکنیک‌ها اطلاق می‌شود که با استفاده از فناوری‌های نوین، داده‌های کلان و تحلیل‌های هوشمند، به مدیریت و حفاظت از آثار تاریخی و فرهنگی کمک می‌کند (Menegaki, 2022: 2936). این رویکردها شامل: جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها، استفاده از سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی (GIS)، هوش مصنوعی و ابزارهای دیجیتال برای ثبت و نگه‌داری اطلاعات مربوط به میراث فرهنگی است؛ این رویکرد شامل مراحل زیر است:

جمع‌آوری داده‌ها: استفاده از سنسورها، دوربین‌های دیجیتال، و سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی برای جمع‌آوری داده‌های مربوط به وضعیت آثار تاریخی.

تحلیل داده‌ها: بهره‌گیری از نرم‌افزارهای پیشرفته و الگوریتم‌های یادگیری ماشین برای تحلیل داده‌ها و پیش‌بینی خطرات و آسیب‌ها.

مدیریت منابع: بهینه‌سازی منابع انسانی و مالی برای حفاظت بهتر از میراث فرهنگی.

جدول ۵: چالش‌ها و تمهیدات بافت‌های تاریخی در بازسازی پس از جنگ (نگارنده، ۱۴۰۴).

Tab. 5: Challenges and Strategies for Historic Urban Fabrics in Post-War Reconstruction (Author, 2025).

ایجاد صندوق‌های حمایتی، جذب سرمایه‌گذاری خصوصی، و ارائه مشوق‌های مالیاتی می‌تواند به تأمین منابع مالی پایدار کمک کند.	تأمین منابع مالی پایدار	چالش‌های بافت‌های تاریخی پس از جنگ و تخریب تمهیدات لازم در بافت‌های تاریخی در مواجهه با تخریب ناشی از جنگ	هزینه‌های بالای مرمت و بازسازی بافت‌های تاریخی، به‌ویژه پس از جنگ، نیازمند منابع مالی پایدار است. جذب سرمایه‌گذاری خصوصی و حمایت‌های دولتی ضروری است.	تأمین مالی
برگزاری دوره‌های آموزشی تخصصی در زمینه مرمت و بازسازی، و ایجاد فرصت‌های کارآموزی برای فارغ‌التحصیلان رشته‌های مرتبط.	آموزش نیروی متخصص		کمبود متخصصان در زمینه مرمت، بازسازی، و حفظ بناهای تاریخی یک چالش جدی است.	کمبود نیروی متخصص
استفاده از روش‌های نوین در مرمت و بازسازی، مانند اسکن سه‌بعدی و استفاده از مصالح نوین، می‌تواند به حفظ اصالت بناها و کاهش هزینه‌ها کمک کند.	استفاده از فناوری‌های نوین		در فرآیند بازسازی، حفظ اصالت و ارزش‌های تاریخی بناها باید در اولویت قرار گیرد و از تغییرات بی‌رویه جلوگیری شود.	حفظ اصالت بنا
درگیر کردن مردم محلی در فرآیند بازسازی و اطلاع‌رسانی درباره اهمیت حفظ بافت تاریخی.	مشارکت مردم		عدم مشارکت مردم محلی در فرآیند بازسازی می‌تواند به کاهش پایداری آن‌ها به حفظ بافت تاریخی منجر شود.	مشارکت مردمی
تدوین طرح‌های جامع بازسازی که شامل برنامه‌ریزی برای حفظ اصالت بناها، تأمین زیرساخت‌ها، و استفاده بهینه از فضاها باشد.	تدوین طرح‌های جامع		تغییر کاربری نادرست بناهای تاریخی می‌تواند به تخریب و از بین رفتن هویت آن‌ها منجر شود.	تغییر کاربری نامناسب
همکاری بین سازمان‌های دولتی، نهادهای خصوصی، و متخصصان مختلف برای اجرای طرح‌های بازسازی.	همکاری بین‌بخشی		تصمیم‌گیری در مورد بازسازی و مصالح مورد استفاده در بناهای آسیب‌دیده می‌تواند چالش‌برانگیز باشد.	تصمیم‌گیری‌های دشوار
بازنگری در قوانین و مقررات مربوط به مرمت و بازسازی بناهای تاریخی به‌منظور تسهیل فرآیند بازسازی و حفظ اصالت بناها.	بازنگری در قوانین و مقررات		بسیاری از بافت‌های تاریخی فاقد زیرساخت‌های مناسب شهری هستند که بازسازی آن‌ها را پیچیده‌تر می‌کند.	فقدان زیرساخت‌های مناسب

مشارکت ذی‌نفعان: ایجاد بسترهای مشارکتی برای جوامع محلی، سازمان‌های دولتی و غیردولتی برای همکاری در حفاظت از میراث فرهنگی (Bertacchini et al., 2018: 61).

الف) نقش مدیریت هوشمند در حفاظت میراث فرهنگی

مدیریت هوشمند می‌تواند به طرق زیر در حفاظت از میراث فرهنگی مؤثر باشد.

پیش‌گیری از آسیب: با استفاده از داده‌ها و تحلیل‌های هوشمند، می‌توان خطرات و تهدیدات را شناسایی کرده و اقدامات پیش‌گیرانه انجام داد؛ به‌عنوان مثال، سیستم‌های نظارتی می‌توانند به شناسایی علائم زود هنگام آسیب به بناهای تاریخی کمک کنند (Cruz & Montalvo, 2017).

بهینه‌سازی فرآیندهای مرمت: با استفاده از فناوری‌های نوین، اطلاعات دقیقی از وضعیت آثار تاریخی به دست آمده و فرآیندهای مرمت بهینه‌سازی می‌شوند؛ به‌عنوان مثال، استفاده از تکنیک‌های بازسازی دیجیتال می‌تواند به مرمت دقیق‌تر کمک کند (Pérez, 2018).

افزایش آگاهی عمومی: مدیریت هوشمند می‌تواند به افزایش آگاهی عمومی درباره اهمیت حفاظت از میراث فرهنگی کمک کند. از طریق استفاده از اپلیکیشن‌ها و پلتفرم‌های دیجیتال، می‌توان مردم را در فرآیند حفاظت مشارکت داد (Bertacchini et al., 2018: 63).

ب) نقش مدیریت هوشمند در بازسازی پس از جنگ

در زمینه بازسازی پس از جنگ، مدیریت هوشمند می‌تواند به شکل زیر عمل کند. **تحلیل آسیب‌ها:** با استفاده از فناوری‌های هوشمند، می‌توان به سرعت و به دقت آسیب‌های وارده به میراث فرهنگی را ارزیابی کرد و اولویت‌های بازسازی را تعیین نمود (González et al., 2019: 136). **هماهنگی و همکاری:** مدیریت هوشمند می‌تواند به ایجاد هماهنگی میان نهادهای مختلف دولتی، غیردولتی و جوامع محلی کمک کند و فرآیندهای بازسازی را تسهیل نماید (UNESCO, 2015). **سازگاری با نیازهای محلی:** با تحلیل داده‌ها و شناخت نیازهای محلی، می‌توان برنامه‌های بازسازی را به گونه‌ای طراحی کرد که با فرهنگ و هویت محلی سازگار باشد و به تقویت جامعه کمک کند (Benedict & McMahon, 2006).

با بررسی مبانی نظری مدیریت هوشمند در بازسازی پس از سانحه در بافت‌های تاریخی و میراث فرهنگی، می‌توان دریافت که با تحلیل هوشمند و ارزیابی دقیق و سریع آسیب‌ها، تسهیل فرآیند بازسازی با ایجاد هماهنگی میان نهادهای مختلف، سازگاری تحلیل داده‌ها با نیازهای محلی، در تصمیم‌گیری و تحلیل دقیق در مدیریت حفاظت بسیار کمک‌کننده باشد؛ چراکه در حوزه مدیریت، هوش مصنوعی می‌تواند در تحلیل خودکار داده‌ها، پیش‌بینی رفتار ذی‌نفعان، پیشنهاد راهکارهای بهینه مرمت و حفاظت و حتی پشتیبانی از تصمیم‌گیری‌های راهبردی استفاده شود.

۳) حفاظت جامعه محور میراث فرهنگی^۹

تحقیقات معاصر نشان می‌دهند حفاظت جامعه محور باعث حفظ دانش سنتی و افزایش پایداری حفاظتی می‌شود. اصول این رویکرد بر بنیان مشارکت فعال جامعه، استفاده از دانش و مهارت‌های بومی و توجه به پیوند میان مردم و میراث استوار است. مطابق با دیدگاه «سینامای»، باید بر استمرار کاربری میراث، حفظ بافت و زمینه تاریخی، و اعتماد به روش‌های بومی مرمت تأکید شود (Sinamai, 2022: 52-53). حفاظت جامعه محور میراث فرهنگی، به معنای رویکردی است که در آن مدیریت و حفاظت از میراث فرهنگی به جای این‌که صرفاً توسط نهادهای دولتی یا کارشناسان انجام شود، محوریت و مسئولیت آن به جوامع محلی واگذار می‌شود. این رویکرد، مشارکت فعال جامعه در حفاظت، نگهداری و بهره‌برداری پایدار از میراث را تأکید می‌کند و بر این اساس، میراث نه تنها به عنوان یک میراث تاریخی و مادی، بلکه به عنوان بخشی از زندگی فرهنگی، اجتماعی و معنوی اهالی آن منطقه شناخته می‌شود. الگویی است که در آن جامعه محلی، نه تنها مخاطب سیاست‌های میراثی است؛ بلکه نقش اصلی را در تصمیم‌گیری، مدیریت و حفاظت ایفاء می‌کند. این تغییر نقش از مدیریت برای جامعه به مدیریت توسط جامعه اهمیت کلیدی دارد و بر مشارکت، دانش بومی و احساس تعلق اجتماعی تأکید می‌کند (Nam & Thanh, 2024: 180-183)؛ محورهای زیر مورد تأکید این رویکرد است.

توجه به میراث ملموس و ناملموس: میراث در این رویکرد شامل: بناها، اماکن تاریخی، مناظر طبیعی، آیین‌ها، زبان‌ها، داستان‌ها و مهارت‌های سنتی است که در قالب یک کل واحد، معنای فرهنگی دارد و نیازمند حفظ تمام ابعاد آن است (Hernández & Barrera, 2020: 249-253).

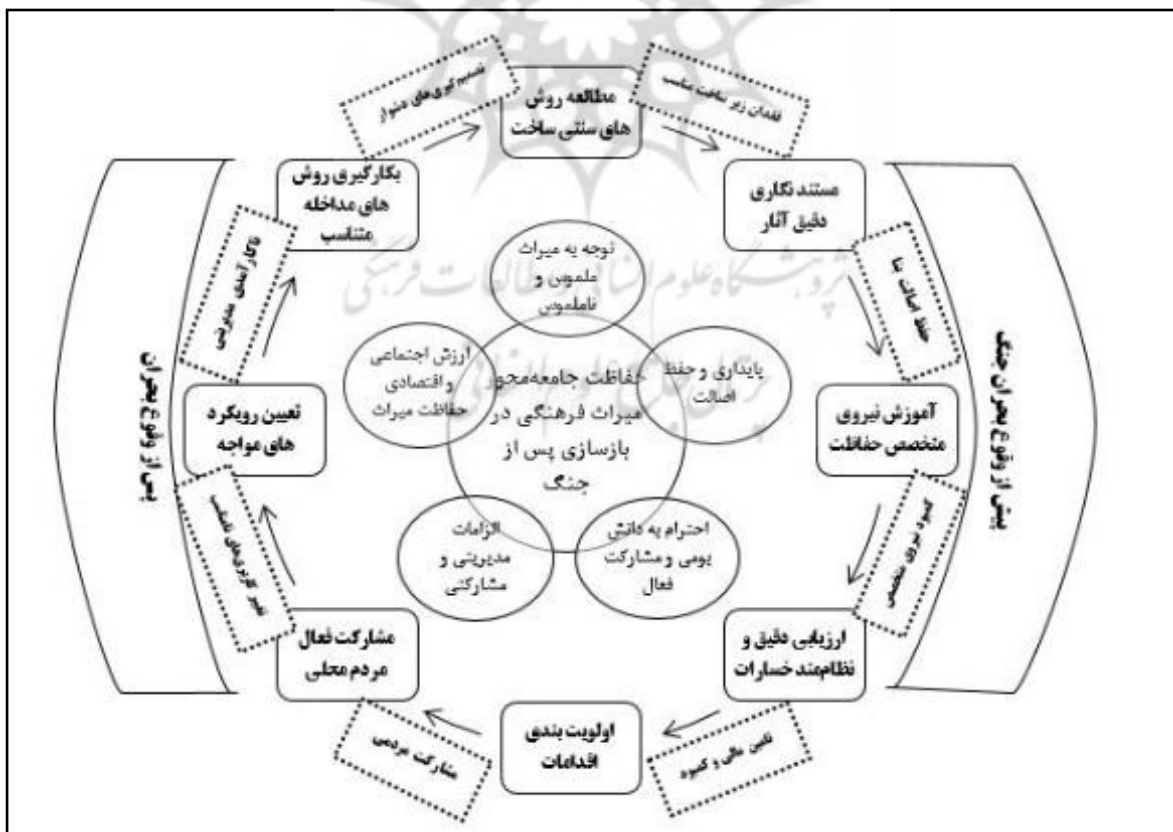
پایداری و حفظ اصالت: تأکید بر حفظ اصالت میراث، استفاده حداقلی و هوشمندانه از مداخلات، احترام به بافت تاریخی و اجتماعی، و بهره‌گیری از دانش سنتی و محلی در حفظ میراث دارد؛ نگاه‌داری باید به گونه‌ای باشد که اصالت، شکل و محتوای فرهنگی میراث حفظ شوند و تغییرات ناخواسته و آسیب‌زننده به حداقل برسند (Sun & Nakajima, 2023: 255).

احترام به دانش بومی و مشارکت فعال: مشارکت جوامع محلی به عنوان دارندگان دانش سنتی و تجربه زیسته اهمیت دارد. این مشارکت باعث افزایش پایداری حفاظت و ایجاد حس مالکیت و مسئولیت در برابر میراث می‌شود که از بروز آسیب‌های فرهنگی و فیزیکی جلوگیری می‌کند (Mekonnen et al., 2022: 172). **الزامات مدیریتی و مشارکتی:** حفاظت جامعه محور نیازمند ساختارهای سازمانی، چارچوب‌های قانونی و

مشارکتی است که بتواند قدرت تصمیم‌گیری را به جوامع واگذار کند و در عین حال استانداردهای حفاظت علمی را رعایت نماید. این چارچوب‌ها معمولاً شامل همکاری بین جوامع، نهادهای دولتی، سازمان‌های مردم‌نهاد و متخصصان است.

ارزش اجتماعی و اقتصادی حفاظت میراث: حفاظت جامعه‌محور، نه تنها به حفاظت فیزیکی میراث می‌پردازد؛ بلکه تلاش می‌کند تا از طریق حفظ میراث زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پایدار از طریق گردشگری جامعه‌محور و سایر فعالیت‌ها ایجاد کند که منافع بهره‌برداری را به جامعه محلی بازگرداند (Hernández, 2020: 249-253 & Barrera).

منابع و نظریه‌های علمی مرتبط با حفاظت جامعه‌محور شامل: کتاب‌ها و مقالات بین‌المللی مرجع حفاظت میراث نشان می‌دهند، حفاظت جامعه‌محور میراث فرهنگی بر پایه احترام به نقش جوامع محلی، دانش بومی، حفظ اصالت میراث و ایجاد چارچوب‌های مدیریت مشارکتی استوار است، که ضمن محافظت از میراث، به توسعه پایدار اجتماعی و اقتصادی نیز کمک می‌کند؛ از این رو، می‌تواند در بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ، با محوریت مشارکت جوامع محلی بسیار مؤثر واقع شود. در نمودار ۴، حفاظت مشارکت محور میراث فرهنگی برای بازسازی پس از جنگ و تمهیداتی که در قبال چالش‌ها، قبل از وقوع بحران جنگ، باید انجام شود و هم‌چنین تمهیداتی که در شرایط بعد از وقوع بحران جنگ باید انجام شود، ارائه شده است؛ همان‌طور که در نمودار زیر مشاهده می‌شود تمام اقدامات و تمهیدات لازم در میراث فرهنگی باید متوجه و متعهد به نکات خاص حفاظت مشارکت محور باشد. نکاتی از قبیل: (۱) توجه به میراث ماموس و ناملموس، (۲) پایداری و حفاظت، (۳) احترام به دانش بومی و مشارکت فعال، (۴) الزامات مدیریتی و مشارکتی، و (۵) ارزش اجتماعی و اقتصادی حفاظت میراث. رعایت همه این موارد می‌تواند در حفاظت بهتر حین بازسازی پس از جنگ در میراث فرهنگی کمک شایان نماید.

نمودار ۴: چالش‌ها و تمهیدات در بازسازی پس از جنگ با رویکرد حفاظت جامعه‌محور میراث فرهنگی (نگارنده، ۱۴۰۴).

Tab. 5: Challenges and Strategies in Post-War Reconstruction with a Community-Based Cultural Heritage Conservation Approach (Author, 2025).

نتیجه‌گیری

در دهه‌های گذشته، ادبیات علمی درباره بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ رویکردهای متنوعی را مورد توجه قرار داده است؛ و مرور ادبیات امروزی نشان داد، اتخاذ رویکرد چندبُعدی (اجتماعی، فرهنگی، فناورانه، و مدیریتی) و اجماع میان ذی‌نفعان کلیدی (جامعه محلی، دولت، نهادهای بین‌المللی و متخصصان) برای بازسازی پایدار میراث فرهنگی پس از جنگ مهم است و مطالعه تجارب داخلی و خارجی و تحلیل تطبیقی آن‌ها نشان داد که تخریب وسیع میراث فرهنگی در نتیجه جنگ‌های داخلی و منطقه‌ای ضرورت بازاندیشی در حوزه بازسازی و حفاظت را افزایش داده و بازسازی شهرهای تاریخی نظیر حلب، موصل و پالمیرا حاکی از چالش‌های تکرارپذیر در حوزه انتخاب اولویت‌های بازسازی، مدیریت منابع فرهنگی و خلق آینده‌ای پایدار برای جوامع است. در برخی کشورها، مانند: بوسنی و هرزگوین و کوزوو، مشارکت نهادهای مردمی، بین‌المللی و غیردولتی با استفاده از روش‌های سنتی و آموزش نیروهای بومی، نقش کلیدی در موفقیت پروژه‌های بازسازی داشت. تأکید دانش معاصر بر این است که تنها بازسازی کالبدی کافی نیست و می‌بایست هویت و تعلق اجتماعی جامعه نیز سامان یابد؛ به عبارت دیگر، مشارکت و مالکیت جامعه محلی برای حفظ ارزش، اصالت تاریخی و استمرار معنای میراث ضروری است. که توجه به حفاظت مشارکتی و مدل‌های جامعه‌محور هم چون «حفاظت جامعه‌محور میراث» به عنوان راهبردی پایدار مطرح شد که نقش جامعه ساکن و بهره‌بردار را در برنامه‌ریزی و اجرا پررنگ‌تر می‌سازد. این نگاه، شرایط تاریخی و روزمره میراث را تلفیق می‌کند و مانع نگاه ابزاری یا صرفاً کالبدی به عنصر میراث فرهنگی می‌شود؛ هم‌چنین پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد با تمرکز بر استفاده از فناوری‌های نوین، مستندسازی دیجیتال و ابزارهای واقعیت افزوده، روند حفاظت اصالت در بازسازی بهتر و اثربخش‌تر می‌شود.

با توجه به مطالعات تطبیقی که در این پژوهش انجام شد؛ فرضیه تحقیق «کلید موفقیت بازسازی‌های شهری پس از جنگ، اولویت‌بخشی به مرمت و حفظ میراث فرهنگی است» مورد تأیید قرار گرفت؛ چراکه جنگ‌ها عمدتاً هویت فرهنگی را هدف قرار می‌دهند تا اراده و انسجام مردم را تضعیف کنند و بازسازی میراث فرهنگی در بازسازی روانی جامعه، خصوصاً در نمونه‌های موصل، حلب، موستار و بوسنی مؤثر بود؛ زیرا مردم و مکان‌ها به طور جدایی‌ناپذیری با یکدیگر مرتبط هستند و آسیب به هرکدام، موجب آسیب به دیگری می‌شود؛ از این رو، بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ، نه تنها برای حفظ هویت و غرور ملی، بلکه برای تضمین انسجام و هم‌بستگی اجتماعی حیاتی است و موجب افزایش تاب‌آوری جامعه در برابر حوادث پیش‌رو می‌گردد.

در پاسخ به پرسش پژوهش که شناسایی چالش‌ها و ارائه تمهیدات لازم در بازسازی پس از جنگ در حوزه میراث فرهنگی بود، براساس نتایج مطالعات، چالش‌ها و تمهیدات کلیدی مؤثر در بازسازی پس از جنگ میراث فرهنگی تبیین شد که به صورت خلاصه در جدول ۶ آمده است؛ با مطالعه پژوهش‌ها و مطالعات موردی در سطح جهانی و داخلی، مشخص شد موارد مندرج به عنوان عوامل تعیین‌کننده در موفقیت پروژه‌های بازسازی میراث فرهنگی باید تأکید شود (ر. ک. به: جدول ۶).

یافته‌ها نشان می‌دهد پیش از وقوع بحران جنگ، تمهیدات و اقدامات مهمی نظیر «مطالعه روش‌های بومی ساخت‌وساز»، «مستندسازی دقیق» و «آموزش نیروهای متخصص مرمت»؛ و پس از وقوع بحران، «ارزیابی دقیق آسیب‌ها»، «مشارکت مردم محلی» و «تعیین رویکردهای مواجهه و مداخلات لازم»، به عنوان کلیدهای موفقیت در حفاظت و بازسازی میراث فرهنگی پس از جنگ شناخته می‌شوند؛ هم‌چنین چالش‌هایی مانند: کمبود منابع مالی، مدیریت سیاسی و تصمیم‌گیری مناسب، عدم مشارکت و پذیرش اجتماعی بازسازی، کمبود نیروی متخصص برای حفظ اصالت، همواره در مطالعات تجربه شده‌اند و رفع این چالش‌ها نیازمند تلفیق دانش بومی، راهکارهای مشارکتی و بهره‌گیری از ظرفیت فناوری، ارزیابی خسارات و اولویت‌بندی اقدامات و آموزش است. این چارچوب نظری می‌تواند مبنای مطالعات تحلیلی و عملی پژوهش‌های آتی باشد؛ هم‌چنین برای پژوهش‌های آتی پژوهشگران، پیشنهاد می‌گردد چارچوب‌های نظری حفاظت میراث فرهنگی در حوزه آثار و ابنیه، در برابر چارچوب‌های مدیریت ریسک و بحران، مورد بررسی دقیق قرار گیرد.

جدول ۶: تمهیدات کلیدی برای رفع چالش‌های بازسازی پس از جنگ میراث فرهنگی (نگارنده، ۱۴۰۴).

Tab. 6: Key Strategies for Addressing the Challenges of Post-War Cultural Heritage Reconstruction (Author, 2025).

تمهیدات کلیدی	چالش‌ها	پیش از بحران جنگ
مطالعه و بهره‌گیری از روش‌های سنتی و بومی ساخت‌وساز به‌منظور حفظ اصالت و هم‌سویی با شرایط محلی	تصمیم‌گیری‌های دشوار در مورد بازسازی و مصالح	پیش از وقوع بحران
مستندسازی دقیق و همه‌جانبه آثار پیش از وقوع بحران برای داشتن پایه‌ای علمی جهت بازسازی	حفظ اصالت بنا و ارزش‌های اثر تاریخی	
آموزش و توسعه نیروی متخصص در زمینه مرمت و حفاظت میراث فرهنگی به‌عنوان سرمایه‌های انسانی کلیدی	کمبود نیروی متخصص در زمینه مرمت و حفاظت	
پس از وقوع بحران، ارزیابی دقیق و نظام‌مند خسارات و آسیب‌ها جهت اولویت‌بندی اقدامات مرمتی	تأمین مالی هزینه‌های بالای مرمت و جبران کمبودها	پس از وقوع بحران
مشارکت فعال و مؤثر مردم محلی برای تسهیل پذیرش و هم‌افزایی دانش بومی در فرآیند بازسازی	عدم مشارکت مردمی و مردم محلی	
تعیین رویکردهای مواجهه متناسب با شرایط خاص هر بنای تاریخی و محیط پیرامون آن	تغییر کاربری‌های نامناسب و نبود طرح‌های مناسب	
به‌کارگیری روش‌های مداخله متنوع، از حفاظت تا بازسازی و انطباق با تغییرات، متناسب با شدت آسیب و اهمیت تاریخی اثر	فقدان زیرساخت‌های مناسب	

سپاسگزاری

بدین وسیله از کلیه افرادی که در تنظیم این مقاله اینجانب را یاری نمودند، تشکر و قدردانی می‌نمایم.

تعارض منافع

نویسنده ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارد.

پی‌نوشت

1. Thematic Analysis
2. Phased Reconstruction
3. Integrated approach
4. Critical Reconstruction
5. Participatory Planning
6. Tabula Rasa

۷. Top-Down: منظور از رویکرد بالا به پایین، این است که حفاظت/مرمت‌گر بدون در نظر گرفتن مردم به اثر توجه کند یا این که توجه به مردم یک توجه دستوری با رویکرد بالا به پایین باشد.

8. Financial Transparency
9. Community-Based Heritage Conservation.

کتابنامه

- اشرفی، علیرضا؛ و ابوتی، رضا، (۱۴۰۳). «واکاوی حادثه بمباران مسجد جامع عتیق اصفهان با رویکرد آسیب‌های اجتماعی-کالبدی (نمونه موردی شبستان جنوب شرقی، بازار عربان)». بهسازی و نوسازی شهری، ۵(۲): ۱۱۰-۱۲۰. <https://upjournal.ir/fa/paper.php?pid=277>
- آیت‌الله زاده شیرازی، سیدباقر، (۱۳۶۴). «مسجد جامع اصفهان: نمونه‌ای از تخریب میراث فرهنگی بر اثر جنگ تحمیلی». اثر، ۶(۱۰ و ۱۱): ۱-۱۳.
- جلالی، تارا، (۱۳۹۶). «حس تعلق فضایی-مکانی مناطق در بازسازی پس از جنگ موارد مطالعاتی: اروپای پس از جنگ دوم جهانی و دفاع مقدس». دانش پیشگیری و مدیریت بحران، ۷(۳): ۲۲۵-۲۳۸. <https://dpmk.ir/article-1-155-fa.html>
- حجت، مهدی، (۱۳۶۸). «جنگ تحمیلی و میراث فرهنگی، بازشناسی جنبه‌های تجاوز و دفاع». مجموعه مقالات ارایه شده در کنفرانس تجاوز و دفاع، تهران: انتشارات سپهر، جلد دوم، چاپ اول: ۳۷۵.
- حسینیان، هیراد؛ سهیلی، جمال‌الدین؛ و اسلامی، سیده سپیده، (۱۳۹۹). «بررسی تأثیر تحولات سیاسی-

- اجتماعی دوره قاجار در نقاشی‌های دیواری خانه امام جمعه در تهران». جلوه هنر، ۱۲(۳): ۲۴-۷. <https://doi.org/10.22051/jzh.2020.30439.1492>
- رحیمی، زهرا، (۱۳۸۸). «بررسی آثار و تبعات جنگ شهرها در ایران». فصلنامه تخصصی مطالعات دفاع مقدس نگیان ایران، ۸(۳۱): ۵۳-۷۰.
- روزنامه ایران، شماره ۷۴۸۹، تاریخ ۱۳۹۹-۸-۲۲، آرشیو ۱۶، گزارش یونسکو ۱۳۶۴، «حمله به تاریخ ایران»: <http://old.irannewspaper.ir/newspaper/page/7489/16/560046/0>
- صمدی، یونس، (۱۳۷۷). «نگاهی به کنوانسیون ۱۹۵۴ الهه در مورد حفاظت از میراث فرهنگی در زمان جنگ». اثر، ۱۹(۲۹ و ۳۰): ۱۳۶-۱۴۵.
- عسگری، حسین، (۱۳۹۵). حمله صدام به میراث فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در جنگ تحمیلی. تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- لیب‌زاده، راضیه، (۱۴۰۰). «بررسی رویکردهای بازسازی در معماری پس از جنگ». نشریه علمی اندیشه معماری، ۵(۱۰): ۳۴۷-۳۲۸. <https://doi.org/10.30479/at.2020.11339.1294>
- لینچ، کوین، (۱۳۹۴). تئوری شکل شهر. مترجم: سید حسین بحرینی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مطوف، شریف، (۱۳۸۳). «تحلیل روند بازسازی آبادان و خرمشهر از دیدگاه‌های نظری». باغ نظر، ۱(۱): ۱۰۳-۸۵. http://www.bagh-sj.com/article_1496_bbc9912b289900f9caa9fffe2a1a26cf.pdf
- موسوی، سید احمد، (۱۳۷۰). میراث فرهنگی و جنگ تحمیلی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- نحاس‌فرمانیه، فرزانه؛ دل‌موناکو، آنا ایرنه؛ و عباس‌زاده، شهاب، (۱۴۰۴). «جنگ و مورفولوژی شهری تأثیر جنگ بر ریخت شهرهای تاریخی پس از جنگ مطالعه موردی: شهر دزفول». تجلی هنر در معماری و شهرسازی، ۳(۱): ۲۲-۱. <https://www.jmaue.org/index.php/jmaue/article/view/45>
- ویل، لارنسجی؛ و کامپانلا، توماسجی، (۱۳۹۷). شهر از نو. ترجمه نوید پورمحمدرضا، تهران: نشر اطراف.

References

- Alsalloum, A. & Brown, A., (2019). "Towards a heritage-led sustainable post-conflict reconciliation: A policy-led perspective". *Sustainability*, 11(6): 1686.
- Apam. (2022, October 29). "Call for papers – Post-conflict reconstruction of cultural heritage in MENA, 7–8 March 2023, Doha Institute for Graduate Studies". (deadline: 15 December 2022). *APAMi*. <https://doi.org/10.58079/b9hc>
- Asgari, H., (2016). *Saddam's attack on the cultural heritage of the Islamic Republic of Iran in the imposed war*. Sacred Defense Documentation and Research Center, Tehran (in Persian).
- Ashrafi, A. & Abuei, R., (2024). "Analysis of the bombing of the old mosque of Isfahan with a social-physical damage approach (case study of the southeast Shabestan, Araban Bazaar)". *Urban Improvement and Renovation*, 5(2): 110-120. <https://upjournal.ir/fa/paper.php?pid=277> (in Persian).
- Avrami, E., (2010). "Heritage, values, and sustainability". In: *Conservation* (pp. 177-183). Routledge.
- Ayatollah Zadeh Shirazi, S. B., (1985). "Isfahan Grand Mosque: An example of the destruction of cultural heritage due to the imposed war". *Athar Magazine*, 6: 10 -11. (in Persian).
- Benedict, M. A. & McMahon, E. T., (2006). *Green Infrastructure: Linking Landscapes and Communities*. Island Press.
- Bertacchini, E. et al., (2018). *Cultural Heritage in the Digital Age: The Role of Technology in Heritage Management*. Heritage Science.

- Bertacchini, E. & Morando, F., (2013). "The Future of Museums in the Digital Age: New Models for Access to and Use of Digital Collections". *International Journal of Arts Management*, 15 (2): Special Issue: Digital Revolution in Arts and Cultural Organizations: 60-72 . https://www.researchgate.net/publication/374552567_Digital_for_Heritage_and_Museums_Design-Driven_Changes_and_Challenges [accessed Dec 08 2025].
- Braun, V. & Clarke, V., (2006). "Using thematic analysis in psychology". *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Coward, M., (2002). "Community as heterogeneous ensemble: Mostar and multiculturalism". *Alternatives*, 27(1): 29-66. <https://doi.org/10.1177/030437540202700102>
- Creswell, J. W., (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Sage Publications.
- Cruz, M. & Montalvo, D., (2017). "Smart Heritage Management: A New Paradigm in Cultural Heritage". *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*. 34-46.
- Daher, R., (2022). "Post-Conflict Cultural Heritage Reconstruction: Multidimensional Approaches". *Journal of Cultural Heritage Management*, 10(1): 45-61.
- Diefendorf, J. M., (2014). "Reconstructing Devastated Cities: Europe after World War II and New Orleans after Katrina". In: *New Orleans and the Design Moment* (pp. 141-161). Routledge.
- Diefendorf, J. M., (2019). "Urban reconstruction in Europe after world war II". *Urban Studies*, 26(1): 128-143. <https://doi/abs/10.1080/00420988920080101>
- Feilden, B. M. & Jokilehto, J., (1998). *Management guidelines for world cultural heritage sites*. Rome: ICCROM.
- González, J. et al., (2019). *Smart Cities and Cultural Heritage: The Role of Digital Technologies in Recovery Processes*. Sustainability. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2978832>
- Graham, S., (Ed.). (2008). *Cities, war, and terrorism: Towards an urban geopolitics*. John Wiley & Sons. Oxford: Blackwell Publishing.
- Hermon, S., Petrov, D. & Ling, C., (2023). "Digital Technologies in Heritage Recovery Post-Conflict: Innovations and Challenges". *International Journal of Heritage Science*, 9(2): 112-130.
- Hernández-Escampa, M. & Barrera-Fernández, D., (2020). "Community-based tourism, heritage conservation and improved urban design—Santa María del Tule, Oaxaca, Mexico". In: *The Routledge Handbook of Community Based Tourism Management* (pp. 249-263) Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429274664-23>
- Hisari, L., Barrett-Casey, K. & Fouseki, K., (2022). "The Role of Heritage in Post-War Reconciliation: Going Beyond World Heritage Sites". In: Albert, MT., Bernecker, R., Cave, C., Prodan, A.C., Ripp, M. (eds) *50 Years World Heritage Convention: Shared Responsibility – Conflict & Reconciliation. Heritage Studies*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-05660-4_15
- Hojjat, M., (1989). "Imposed War and Cultural Heritage, Recognizing Aspects of Aggression and Defense". *Collection of Articles Presented at the Aggression and Defense Conference*, Tehran: Sephr Publications, Vol. 2, First Edition: 375. (in Persian).
- Hosseinian, H., Soheili, J. al-Din, Eslami, S. S., (2019). "Studying the impact of socio-political

developments during the Qajar period on the murals of the Friday Imam's house in Tehran". *Jelweh Honar*, 12(3): 7-24. (in Persian). <https://core.ac.uk/download/pdf/323364211.pdf> <https://doi.org/10.1186/s40494-022-00802-6>

- Ibold, N., (2020). "Perspectives for Aleppo: towards an integrated approach for 'post-conflict' reconstruction of cultural heritage". Doctoral dissertation, BTU Cottbus-Senftenberg.

- *Iran Newspaper*, No. 7489, Date 22_8_1399, Archive 16, UNESCO Report 1364, Attack on Iranian History: <http://old.irannewspaper.ir/newspaper/page/7489/16/560046/0> (in Persian).

- Jalali, T., (2017). "Place-Space attachment in post-war reconstructed regions (Case Studies: Europe after WWII and Imposed War)". *Disaster Prev. Manag. Know.*, 7 (3) :225-238. URL: <http://dpmk.ir/article-1-155-en.html> (in Persian).

- Jokilehto, J., (2020). *A History of Architectural Conservation*. Routledge.

- Jones, S., (2017). "Wrestling with the social value of heritage: Problems, dilemmas and opportunities". *Journal of community archaeology & heritage*, 4(1): 21-37. <https://doi.org/10.1080/20518196.2016.1193996>

- Kalman, C. S., (Ed.). (2017). *Successful science and engineering teaching in colleges and universities*. IAP

- Kleinitz, C., Wallis, E. & Holtorf, C., (2021). "Strategies for the Sustainable Reconstruction of War-Damaged Heritage". *Heritage Science*, 9(1): 467-485

- Labibzadeh, R., (2021). "A study of reconstruction approaches in post-war architecture". *Scientific Journal of Architectural Thought*, 5(10): 328-347 (in Persian).

- Lampariello, B., (2023) "The Architecture and the City of Aldo Rossi, 1955–69: The Analogical Locus vs Ambientalismo of the Building Fabric". *Architectural Histories* 11(1): <https://doi.org/10.16995/ah.8278>

- Logan, W., (2007). "Cultural Heritage and Conflict: Understanding the Challenges". In: *International Journal of Heritage Studies*, 13(6): 473-484.

- Logan, W., (2023). "Rebuilding Community through Heritage Conservation after Conflict". *International Journal of Heritage Studies*, 29(3): 201-218.

- Lynch, K., (2015). *Theory of City Shape (Seyyed Hossein Bahreini, translator)*. Tehran: Tehran University Press (in Persian).

- Matero, F. G., (2019). "Community Engagement and Capacity Building in Cultural Heritage Preservation". *Studies in Conservation*, 64(2): 65-78.

- Matof, Sh., (2004). "Analysis of the reconstruction process of Abadan and Khorramshahr from theoretical perspectives". *Bagh Nazar*, 1(1): 85-103 (in Persian). http://www.bagh-sj.com/article_1496_bbc9912b289900f9caa9ffe2a1a26cf.pdf

- Mekonnen, H., Bires, Z. & Berhanu, K., (2022). "Practices and challenges of cultural heritage conservation in historical and religious heritage sites: evidence from North Shoa Zone, Amhara Region, Ethiopia". *Heritage Science*, 10(1): 172. <https://doi.org/10.1186/s40494-022-00802-6>

- Menegaki, A. N., (2022). "New Technologies in Hotels and Museums: Supply-side Perceptions with Education Implications for Managers and Curators". *Journal of the Knowledge Economy*, 13(4): 2935-2956. <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00849-z>

- Munawar, N. A. & Symonds, J., (2022). "Post-Conflict Reconstruction, Forced migration & Community Engagement: The Case of Aleppo, Syria". *International Journal of Heritage Studies*, 28 (9): 1017-1035. <https://doi/abs/10.1080/13527258.2022.2117234>
- Mousavi, S. A., (1991). "Cultural Heritage and Imposed War". Tehran: *Cultural Heritage Organization of the Country*: 6-7. (in Persian).
- Nahas Farmanieh, F., Del Monaco, A. I. & Abbaszadeh, Sh., (2025). "War and Urban Morphology: The Impact of War on the Shape of Historical Cities After the War, Case Study: Dezful City". *Manifestation of Art in Architecture and Urban Planning*, 3375.1: 1-22 (in Persian).
- Nam, N. T. & Thanh, N. N., (2024). "The role of local communities in the conservation of cultural heritage sites: A case study of Vietnam". *Journal of Asian Scientific Research*, 14(2): 179. <https://doi.org/10.55493/5003.v14i2.5057>
- Patton, M. Q., (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods*. Sage Publications.
- Pérez, M., (2018). "Digital Technologies for Heritage Conservation: A Review". *International Journal of Heritage Studies*. 101-116.
- Poullos, I., (2014). "Community Engagement in the Post-Conflict Reconstruction of Cultural Heritage". *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 4(2): 179-194.
- Rahimi, Z., (2009). "Studying the effects and consequences of urban warfare in Iran". *Specialized Quarterly Journal of Sacred Defense Studies, Negin Iran*, 8 (31): 53-70. (in Persian).
- Rossi, A., (1970). "Quaderno azzurro", 4. In: Dal Co, F (ed.), 1999. *Aldo Rossi: I quaderni azzurri*. Milan: Electa; Los Angeles: The Getty Research Institute.
- Samadi, Y., (1998). "A look at the 1954 Elahé Convention on the Protection of Cultural Heritage in Time of War". *Athar Magazine*, 19 (29 and 30): 136-145. (in Persian).
- Sinamai, A., (2022). *Ivhu rinotsamwal: Landscape Memory and Cultural Landscapes in Zimbabwe and Tropical Africa*. <http://dx.doi.org/10.25120/etropic.21.1.2022.3836>
- Smith, L., Waterton, E. & Watson, S., (2022). *Heritage, Communities and Archaeology*. Springer.
- Stanley-Price, N., (2021). *Conservation Post-Conflict: Lessons Learned*. Getty Conservation Institute Reports.
- Sun, S. & Nakajima, N., (2023). "Community co-creation in living heritage conservation—from object-centered to people-centered planning for the ancient City of Pingyao". *ISPRS Annals of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*: 253-262. <https://doi.org/10.5194/isprs-annals-X-M-1-2023-253-2023>
- UNESCO. (2015). *Recommendations on the Historic Urban Landscape*. UNESCO Publishing.
- UNESCO. (2023). *Protecting Cultural Heritage in Armed Conflict: Challenges and Solutions*. UNESCO Publishing.
- UNESCO. (2024). *World Heritage and Armed Conflict: Safeguarding Strategies*. Paris: UNESCO.
- Will, L. & Campanella, T., (2018). *The City from the New*. translated by: Navid Pourmohammadreza, Tehran: Ataraf Publishing (in Persian).